

Кыргыз Республикасынын билим
берүү жана илим министрлиги

Жалал-Абад мамлекеттик университети

Рыскулова Гүлжамал Уметкуловна

**«Манас» эпосундагы
сезимдин жана
кебете-кешпирдин
туюндурулушу**

Психолингвистикалык илик

Жалал-Абад – 2012

УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)
P 95

***Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
Окумуштуулар Кеңешинин чечими менен басмага
сунуш кылынды***

Илимий кеңешчи: *Филология илимдеринин доктору,
профессор С. Өмүралиева*

Рецензенттер: *Филология илимдеринин доктору,
профессор К. Зулпукаров
Филология илимдеринин кандидаты
А. Шаршенбаев*

Жооптуу редактор: *Филология илимдеринин доктору,
профессор С. Мусаев*

P 95

«Манас» эпосундагы сезимдин жана кебете-кешпирдин
туюндурулушу, Рыскулова Г. Р. – *Жалал-Абад, 2012. 133-бет.*

ISBN 978-9967-09-203-7

Бул монографияда тилдик каражаттардын тексттеги абалын бир эле лингвистикалык – адабияттык деңгээлде карабастан, психологиялык кабылдоонун темпераменттик кайра жаралуусунун, сезимдик туюмдардын образы, образдар системасы катары чагылышын психологиялык аралаш деңгээлде карап, улуу эпостун мисалында көрсөтүп берүүгө аракеттендик. Аталган эмгек психология, психоллингвистикалык аспектиде изилдөөчүлөргө, аспиранттарга, психологиялык чөйрөлүк ишмердүүлүктү иштеп чыгууда жогорку жана атайын окуу жайларында психология жана филология адистиги боюнча окуган студенттерге атайын курс, тандоо, Манас таануу боюнча курстарына жана тил илиминин өнүгүп-өркүндөшүнө кызыккан жалпы эле окурмандарга арналат.

P 4604000000-11

УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)

ISBN 978-9967-09-203-7

© Рыскулова Г., 2012

КИРИШҮҮ

Психология-адамдын аң-сезимин, баамын, таанып билүү жөндөмүн изилдөөчү илимдин тармагы. Лингвистика – адамдын акыл-туюмунун маңызы болгон тилдин ар кандай теориялык жагдайларын изилдөөчү илим тармагы болуп саналат.

Адам аң-сезимине таасир эткен ички жана тышкы факторлор кабылдоочунун жеке мүмкүнчүлүгүнө, кабылдоо кругозоруна, темпераментине жараша анын кайрадан кеп каражаттарына айланышын камсыз кылат. Мындай караганда, психикалык жагдай, ыңгай тилдик каражаттардын жаралышына шарт түзөт. Буларды изилдөө бир жактуу эле психология илиминде карала турган болсо, ал адамдын жаш өзгөчөлүгүнө, аң-туюмуна ж. б. факторлоруна негизделет, ал эми анын тилдик каражаттар менен камсыз болушу сезим, туюмдук факторлор менен карым-катышта каралса, анда ал психолингвистикалык аспекти пайда кылат.

Азыркы дүйнөлүк лингвистикалык илимий изилдөөлөр бир эле жактуу иликтенбестен, этнолингвистикалык да, психолингвистикалык да жагдайда каралып, ар түрдүү багытты түзүп келет. Мындай тилдик изилдөөлөрдүн улуттук тарыхый, маданий ж. б. жактарын комплекстүү иликтөө өткөн кылымдын 40-жылдарында америкалык окумуштуулар тарабынан колго алынып, азыр өзүнчө бир структуралисттик багытты түздү. Чынында, тил адам баласынын акыл-эсинин туюнтмасы болгондуктан жана ар бир улуттун аң-туюмунун продуктысы катары заттардын, кубулуштардын, окуялардын атын атоо, сезимге таасир эткен туюмдарды чагылдыруу жеке тилдик гана көрүнүш болуп эсептелбейт. Ошондуктан тилди туюмдук категория катары кароодо ар бир улут, жеке этнос философиялык, психологиялык өңүттөн алып каралып этимологиялык, функционалдык, семантикалык, лексикалык бирдик экенине ынанышыбыз абзел.

Ар бир тексттин жаралыш механизми да адамдын улуттук аң-туюму, аны кайрадан интерпретациялоодон жаралат. Тактап айтканда, адам сезими менен кабыл алган туюмдарын таң калуу, сүйүнүү, өкүнүү, ирээнжүү, коркуу, чочулоо ж. б. аркылуу башкаларга жеткирет. Бул – сезимдик баам, нарктоо, анын тилдик же тексттик абалга айланышы лексикалык каражаттарды аракетке келтирет. Реалдуу көрүнүштү, кубулушту ар бир адам кандай кабылдаса, ошол бойдон бербестен, өзүнүн жеке анализ, синтезинен өткөрүп туруп, анан жеткирет. Бул чыгармадагы эргүүнү, көңүл күүсүн ж. б. берүүчү тил каражаттары психикалык жагдайдан жаралат. Бирок адам чыгармачылыгы ар кыл өнөр аркылуу берилишине туш болобуз. Сүрөт аркылуу, музыка кайрыктары, поэзиялык, прозалык ж. б. ар түрдүү өзгөчөлүктө пайда болуп, бир эле сезим ар башкача берилген сыяктуу көркөм чыгарманын жаралышына да бир эле сезим ар түркүн автордун психикалык абалына жараша дифференцияланып калат.

Тилдик каражаттардын тексттеги абалын бир эле лингвистикалык – адабияттык деңгээлде карабастан, психологиялык кабылдоонун темпераменттик кайра жаралуусунун, сезимдик туюмдардын образы, образдар системасы катары чагылышын психологиялык аралаш деңгээлде кароо максатка ылайыктуу. Анткени адам сезген, туйган нерсени дал өзүндөй берүүгө аракет жасайт, анын натыйжасында түзүлгөн тексттен адамдын мүнөзүн, айтылуу учурундагы сырткы кейпин да көрүүгө болот. Ошону менен катар айтуучунун же жазуучунун баамы, тил каражаттарынын динамикасын түзөт, ошол эле учурда психолингвистикалык объектиге айланат. Тил илиминдеги психологиялык багыттын башаты XIX кылымдын экинчи жарымынан башталат. Ал В. Гумбольдтун элдин духу, элдин психологиясы, ошол эле учурда тилдик кубулушка индивидуалдык – психологиялык мамиле жөнүндөгү концепциясынан башталып, анын окуучусу Г. Штейнталь тарабынан улантылат. Тилдик каражаттарды ушундай психолингвистикалык жагдайдан иликтөө чет элдик жана орус тилчилеринин арасында 1970-80-жылдардын аралыгынан баштап көңүл борборун ээлеп келет. Ал америкалык салттуу маданий антропология же антропологиялык

лингвистика деп аталган тармакта пикирлешүүнүн маселеси катары иликтенген. Негизин Уильям Фоли атоочтук форманын тыбыштык өзгөрүүсүн иликтөөдөн баштаган, кийинчерээк когнитивдик этнолингвистика деп бөлүнүп, Франц Боас, Эдвард Сепир сыяктуу окумуштуулар Альберт Энштейндин ыктымалдуулук теориясынын принциптерине лингвистикалык ыктымалдуулукту (тике жана атайын аналогиялык) жакындатышкан. Бул Сепирдин шакирти Бенджамин Уорфтун эмгектеринде чагылдырылган. Бул принцип боюнча “дүйнө картасы” деген түшүнүк менен курчап турган чөйрөнү өзүнүн айланасындагыларга туюндуруудагы тилдик грамматикалык жана лексикалык каражаттардан классификациялык торчо түзө ала турган мүмкүнчүлүгүн эске алган. Мунун натыйжасында тилдик типология да өнүккөн. Тилдик семантикалык иликтөө тереңдеп, семантика структуралык усул менен изилдөөгө негиз түзүлгөн. Кийинчерээк А. Вежбицкаянын “семантикалык примитив” деген универсалдуу иликтөөлөрү пайда болуп, эмоционалдык концептердин тизмесин аныктайт. Бара-бара Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, А. Зализняк, И. Б. Леонтина, Е. В. Рахимена, Е. В. Урысон, А. Д. Шмелев, Е. С. Яковлева ж. б. бир катар орус окумуштуулары андан ары өркүндөтүп изилдеп келет. Айрыкча, Ю. Д. Апресян “Образ человека по данным языка” деген макаласында адамдын иш аракетинин жана абалынын лексикалык каражаттары менен туюндурулушун кеңири карап, семантикалык метаязыктын сегиз системасын аныктаган: 1) физиологиялык кабылдоо; 2) физиологиялык абалы; 3) ички жана тышкы таасирлерге карата физиологиялык аракеттер; 4) физикалык аракеттер жана ишмердүүлүк; 5) каалоо; 6) интеллектуалдык ишмердүүлүк жана менталдык абал; 7) эмоция; 8) кеп. Ушундан кийинки эмгектерде тилди психикалык жагдай менен маанилик карым-катышты кароо бир нукка түшкөндөй иликтене баштаган. Эмоционалдык деңгээл, жалпы жана жеке абалы, психологиялык же эмоционалдык абалдын жаралыш себеби, өбөлгөлөрүн, алардын берилишин ж. б. кеңири иликтөөгө айланды. А. А. Брудныйдын психологиялык жана философиялык түшүнүүнүн жалпы маселелери философиялык көз карашта каралат. Ошондой эле Э. Орозалиев, К. Чокушев, Э. Шү-

күров, Ж. Кадракунов, К. З. Зулпукаров, М. А. Абдыралиева, Д. А. Акматова, С. Нурматова, А. Байбосуновдордун адам таанууга байланышкан, социалдык психологиялык лингвистикага кайрылган бирин-экин макалалары учурайт.

Кыргыз лингвистикасында лексиканын семантикалык системасы С. Өмүралиеванын (Кыргыз тили. Б., 1991), Б. Усубалиевдин (Антонимдер жана аларды окутуу: мугалимдер жана филолог студенттер үчүн. Ф., 1987) жалпы мүнөздөгү эмгектерин эсептебегенде, психолингвистикалык жактан терең изилдөө кезикпейт.

Тексттик лингвистика тармагында коммуникативдик бирдик жана текст түзүү каражаттары жаатында иликтөөлөр жаралып, анын психологиялык жагдай шарты, өбөлгөлөрүнө толук көңүл бурулбай келе жатат. Арийне, ар бир пикирлешүүнүн жагдайлык өзөгү кабылдоочунун да, айтып берүүчүнүн (жазып) да, аны угуучунун (окуучунун) да менталдык шартына жараша болот. Ошонун жаралышы улуттук аң-сезимди калыптандырат. Андыктан тилдик изилдөөлөрдүн, түшүнүүнүн негизин психология илими менен байланыштыра кароо психологиялык лингвистиканын багытын түзөт.

Дүйнөлүк лингвистикада тилдик лексика-семантикалык каражаттарды жеке өз алдынча иликтебестен, ар тараптуу, тактап айтканда, философиялык түшүнүү, психологиялык кабылдоо, сезүү, туюу, логикалык талдоо, социалдык-антропологиялык чөйрө аркылуу туюу ченинде иликтениши кеңири ишке ашып келе жатат.

Тил – аң-сезимдин күзгүсү, улуттук аң-туюмдун туюнтмасы катары тил илиминин гана аспектиси эмес, ошондуктан башка илимдердин жуурулушунда ар тараптуу изилдөөгө муктаж. Кылымдардан бери калыптанып, айтылып келе жаткан улуттук мурас болгон “Манас” эпосунун феноменалдык мазмунун карап, улуттук рухий маданият катары, этнопсихологиялык, этнолингвистикалык феноменин дал ушул психологиялык лингвистикада кабылдоо жана кайрадан чагылдыруу каражаты изилдөөнү талап кылат. Адамдын тышкы кейпи, анын көрүнүшү ички абалынан улам жаралат, сезген, туйган нерсени аң-сезиминен өткөрүүнүн натыйжасында коркот, сүйүнөт, ал

сезимде лексикалык каражаттар менен билдирилет, ошентип, айланпа кеп каражатын пайда кылат. Мындай кубулушту жеке гана лингвистикалык деңгээлде эмес, психикалык аң-туюмдун ченинде иликтөө азыркы күндүн актуалдуулугун айгинелейт.

“Манас” эпосундагы адамдардын сезүү, туюусун, тышкы көрүнүшүнүн лексикалык туюндурулушун психикалык кабылдоо-интерпретациялоо аркылуу табиятын аныктоо менен төмөнкүдөй милдеттерди аткарууга аракеттенебиз:

- этнолингвистикалык илимий багыттардын пайда болушун, негизин изилдеген көзкараштарды талдоо;

- психологиялык сезимдин түрлөрүн аныктап, ага карата тандалган лексикалык каражаттардын маанисин аныктап талдоо;

- ички сезимди пайда кылган психикалык жагдайдын, абалдын лексикалык эквивалентин аныктоо;

- тышкы кебете-кешпирдин психикалык жагдай менен карым-катышы жана анын туюндурулушун аныктоо;

- сезимди жана аны туюндурган кеп каражаттарын классификациялоо;

- коркуу, кубануу, аёо, иренжүү ж. б. сезимдердин сөздүк, тексттик чагылдырылышын белгилөө.

Буга чейинки изилдөөлөрдүн илимий-теориялык негиздеринде эпостун табияты каралып келген. Ошондой болсо да, элдин рухий баалуулугун жараткан “Манас” эпосунун бардык таасирдүү күчү – анын эмоционалдуулукту берүүчү, угуучуга таасир этүүчү текстинде. Анын таасирлентүүчү психоллингвистикалык табиятын ачуучу изилдөө илими этнопсихологиялык негизде карала элек.

Ар бир жагдай-шартта адам баласынын ички сезим-туюмдары менен катар тышкы кебетеси да өзгөрөт, же анын тескерисинче, сезимге тийген туюм сөз каражаттар аркылуу туюндурулат. Мындай кеп каражаттарынын адам сезими менен аралаш изилдөө сөздүн психоллингвистикалык жагдайын түзөт.

I ГЛАВА

ПСИХОЛОГИЯЛЫК ИЧКИ ТУЮМДУ ЧАГЫЛДЫРУУНУН КАРАЖАТТАРЫ

"Манас феномени – кыргыз элинин философиялык, психологиялык, адабияттык, лингвистикалык, аскер иштеринин айыл жана эл чарбачылыгынын терең энциклопедиясы", - деп Ч. Айтматов белгилегендей, эпос бүтүндөй философияга, психологизмге жык толгон. Элдин терең аң-сезиминен, дүйнө таанымынан жаралган бул согуштук-турмуштук эпопея кылымдардан бери келе жаткан элдик каада-салт, рухий жана материалдык маданиятты өзүнө батырып, үзүлбөй жашап келет. Муну биз кайдан жана кантип билебиз.

Албетте, кыргыз эли элдик оозеки адабияттык мурастарга бай. Кыштын азаптуу, долуланган суук, узун түндөрүндө, баскынчылык, жоокерчилик, көчмөнчүлүк жашоо-турмушунда терең философиялуу ойлор жаралып, аларды сөз кудуретине таянып, рухий баалуулуктарды жаратып, алар аркылуу элдик тарбия-таалим алып жашап келген. Мына ошол рухий баалуу байлыктарыбыздын негизинде адамдык нарк-насил сакталган, ийгиликке кубанып, кемчиликке кайгырган. Жөн гана кайгырып, кубануу эмес, аны менен кошо элдин психикасына, маанайына таасир этип, кээде тынчтыкта, кээде тирешип, согушуп жашап келген. Мунун бардыгы тилдик факт катары биздин күнгө жетип, ушундай этнолингвистикалык баалуулуктарды азыр изилдөөгө шарт түзүлүп отурат.

Адам аң-сезимине таасир эткен нерсе көрүнүш ички туюмда ойлонуудан улам ал тышкы кебете аркылуу билдирилет. Ал барып образга айланат. Биз күтпөгөн окуя же кубулуш болсо кээ бир адамдарда таңдануудан көзү алаят, оозу ачылат, балким, колу шалдаят. Мунун баары күтүлбөгөн жакдайга карата адамдын иш-аракети болуп саналат. Айрым адамдар мындай жагдайда аракетке өтөт, кубануудан көзү жадырап-жайнап, күлмүндөп, тура жүгүргүсү келет; кайгыруу да алды менен көзгө байланышып, кабак бүркөлүп, көз жаш агып (же жаш тегеренип), мүңкүрөйт. Мунун бардыгы – жалпы элдик психика-

лык бөтөнчөлүк жагдай-шарт десек болот. Ар түрдүү улуттарда, элдерде ички ойлоноуга карат тышкы кебетенин өзгөрүшү, адамдын иш аракети, кылык-жоругу ар башкача болот. Ал эми жеке адамдык психикалык абал ар биринин өзүнө ылайык ишке ашат. Бирок кандай да болбосун, жалпыланган, бардык адамга мүнөздүү болгон жагдай жана аны сөз менен туюндуруу «Манас» эпосундагы үлгүлүү, салттуу факт материал катары талдоого алынат.

Биздин ишибиздин изилдөө объектиси да, предмети да, максаты да «Манастагы» адамдын психикалык аң-туюму, ага таасир этүүчү факторлор, аны туюндуруучу сөз каражаттарынын психолингвистикалык аспектиси болду.

Тарыхый узак жолду басып, өз ичине масштабдуу окуяларды камтып, бүгүнкү дүйнөлүк руханий-маданий элдик казынанын ичинен алп орунду ээлеген жана оозеки чыгармачылыктын башкы туу чокусунда бара жаткан кыргыз элинин кылымдардан кылымга мурас катары сакталып, аздектелип, келе жаткан кымбаты – улуу “Манас” эпосу болуп саналат. Эпос бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн дүйнөлүк деңгээлдеги кадыр-баркын, өтө чоң масштабдуу көлөмү, аны түзгөн окуяларынын ырааттуулугу, каармандарынын көптүгү, окуялардын жүрүшү өтө чоң территорияларды камтышы, ошону менен катар ушул башка майда деталдан тартып, көлөмдүүсүнө чейинки көрүнүштөрдүн баары кыргыз сөзүнүн күчү, керемети менен берилип жатканында. Кыргыз элинин өткөн да, болочок да турмушу этностук маанилүү белгилерди ичине камтып, аны сөз өнөрү менен муундан муунга, кылымдан кылымга өткөрүп келген. Кандай гана буюм, түшүнүк, иш аракет болбосун, сөз менен аталып, пикир алышуунун каражатына айланат. Конкреттүүбү, абстракттуубу, кыймыл-аракетпи, иш-чарабы, кандай түшүнүк болбосун сөз менен атоого муктаж болот да, денотаттык туюмдун тилдик түгөйү катары калыптанат, пикир алышуу курамына айланат, чыгармалар жаралат. Демек, кыргыз эли менен кошо эпос өз жашоосун улантып, келечекке чоң үмүттүү кадамдар менен жашай бермекчи. Эпостун негизги жашоо өзөгүн түзгөн – кыргыз сөзү. Сөз – жандуу кубулуш. Ал өнүгөт, эскирет, кайра коомдун андан ары өнүгүшү менен жаңы сөздөр пайда болот.

Сөздүн келечеги да, тарыхы да бар. Сөздүн келечегин азыркы жаңы шартка, коомго ылайык жаралган сөздөр, ал эми сөздүн тарыхын өткөн доорлордо жашап өткөн ата-бабаларыбыздын бизге калтырган рухий асыл мурастары түзөт.

Узак татаал жолду басып, келе жаткан улуу “Манас” эпосу-бузду тааныбаган, укпаган эл болбосо керек. “Манас” эпосу океандай чалкыган чексиз теңдеши жок көлөмү, көркөмдүүлүгү менен дүйнөлүк маданий, рухий казынанын элдик оозеки чыгармаларынын уникалдуу үлгүлөрүнүн зор масштабдуу эң алдыңкы орунун ээлейт. Көпчүлүктү таң калтырган бул эпос бүгүнкү күнгө чейин өз жашоосун коомдук шартка ылайык улантып келет. Ал эми эпостун мынчалык узак убакыт жашашына, мазмунунун абдан көркөмдүүлүгүнүн, окуяларынын курулушунун ырааттуулугунун, көлөмүнүн өтө чоңдугунун сыры эмнеде? Балким кыргыз тилинде жаралганындадыр. Кыргыз элинин табигый талантынандыр.

Ал эми эпостун жаралышына, жашашына эбегейсиз чыгармачылык күч жумшаган, элдик нукура таланттардын кылымдар бою чыгармачыл аракеттеринин аркасында бүгүнкү күндөгү адамдарды таң калтырган дүйнөлүк казынанын маданий уникалдуу, руханий үлгүлөрдүн эң бийик чокусу болгон элдик мурас байлык жаралып отурат.

“Манаста” окуп же угуп жаткан адамды толкундаткан таасирдүү окуялар көз алдыга элестеген көрүнүштөр, таамай эң эле көптүгүн белгилөөгө болот. Анткени эпосту көркөмдөөгө элдин таланттуу өкүлдөрүнүн көптөгөн муундары катышкандыгы бизге маалым. Андагы элестүү көрүнүштөрдү, так образдарды түзүү, эл тилинин чексиз байлыгына, көркөм тил каражаттарына эбегейсиз таасирдүү руханий күчүнүн уюткусуна, акыл булагына негизделген. Ошол эл тили менен жаралган түгөнгүс казынанын, байлыгын кеңири жана чебердик менен туура пайдалана билүү, кылымдар бою элдин таланттуу өкүлдөрү тарбынан иштелип чыккан рухий байлыктын айтуу, кийинкиге жеткирүү, өткөрүү ыктарын, андагы тил каражаттарын туура колдонуу бул кайталангыс типтердин, таасирдүү элестердин психологиялык мүнөздөрү бүгүнкү күндөгү адамзатынын өнүгүшүндөгү, жаралышындагы негизги күч таянычтар болуп саналат.

Эпостогу орун алган көркөмдүктү далилдөөдө, ал үчүн кызмат кылган көркөм сөз каражаттарына илимий негизде мамиле жасап, тилдик фактылар аркылуу адам чөйрөсүн, анын ар кыл абалдарын изилдөө менен чечмелеп, далилдөө, эпостун тилинин табиятын, сырын, түйүнүн чечүү менен аны ачууга ниеттенебиз. Көңүл борборубуздагы негизги басым адамдын абалын, турпатын образдык система катары туюндуруу болуп эсептелет да, конкреттүү зат менен байланышпастан, конкреттүү жагдай менен байланышкан лексикалык курамдын бир кырына жасалат. Анткени атоо бизди курчаган зат, абал, белги, кыймыл-аракет, сан, сапат бир абалды билдирсе, анын бир абалдан экинчи абалга өтүүчүлүк жагдайы адамдын аракетине же бизден сырткары турган туюм менен карым-катышта болот.

Улуу эпос кылымдардан бери жашап келе жаткан кыргыз элинин духунан жаралган дедик. Ал эми тил – элдин духу. Бул жөнүндө өз учурунда В. Гумбольдт “ тил – элдик дух, элдин өзүнчө турмушу экендигин бир нече жолу далилдеп кеткен. Бул тууралуу белгилүү тилчи А. Вежбицкая өз изилдөөлөрүндө белгилеп, В. Гумбольдттон оюна кошулат. (Вежбицкая, 1996, 41-б.) Демек, эпос элдин тили менен көркөмдөлгөн. Тилдин табиятын, кубулуштарын толугураак иликтеп-изилдөө үчүн нечендеген кылымдардан берки элдин ойлоо акылы, ой жүгүртүүсү менен жаралган эпостон баштообуз зарылдыр. Адамзатынын руханий байлыгын изилдөөдө адамдын жеке жан дүйнөсү, руху жөнүндөгү атайын илим – психологиянын жараткан илимий жыйынтыктарына таянып аныктоого туура келет. Бүгүнкү күндө тилге психологиялык аспектиден мамиле кылып, аны индивиддин психологиялык маанайы менен байланыштырып, психологиялык акт, ишмердик катары кароо XIX кылымдагы тил илиминин өкүлдөрүнүн арасында эң кеңири таралган.

Чынында, адамдын ар кандай иш-аракетинин кылык-жоругунун, сүйлөөсүнүн, ага болгон мамилесинин пайда болушундагы эң алгачкы көрүнүш же башталыш ага тыштан кандайдыр бир нерсе, жагдай, турмуштук муктаждык таасир этүүчү экендиги белгилүү. Кандайдыр бир нерсенин таасир этүүсү-

нөн (ички сезим, тышкы күч болобу) денедеге, баш мээдеги козголгон күч адам баласын аракетке келтирет. Эгерде адамдын муктаждыгынан улам курсак дегеле ачпаса, анда тамак жасалбайт, талаш-тартыштан улам физикалык күч жумшалып, денеден кан чыкпаса, таңылбайт, муштабаса мушташ чыкпайт. Демек, сырттан ар кандай таасир этүү адамдын кыймыл-аракетин гана эмес, акыл туюмун теске салуучу фактор болуп эсептелет. Ал көбүнчө сырттан таасир эткен күчтүн же нерсенин адамга оң же терс таасир этишине жараша болот. Ошол таасир этүүнүн күчүнө, дэңгээлине жараша адам аракеттенет же сүйлөйт. Ошондон улам адамдын ички туюму менен катар кебете-кешпири, бет маскасынын өзгөрүшү да маанилүү. Айталы, биз күтүлбөгөн окуядан улам таң калсак, же чочусак анда бул учурда ар кимдин тышкы кейпи ар түрдүү боло түшөт. Бирөөнүн оозу ачылып, тиктеген бойдон туруп калат, көзү алаят, бирөө оозун кармап, сүйлөөгө сөз таппай калат, кээси чоочуп кыйкырып жиберет ж. б. Бул – адам сезимин билдирүүчү вербалдуу эмес белгилер, сыртка чыгаруучу туюмдар. Бул – психикалык туюм ошол учурдагы колдонулуучу кеп актысы. Ал эми муну сөз аркылуу, коммуникативдик жагдай катары билдирүүнүн өзүнчө ыкмасы бар. Муну менен бирге тилдин психоллингвистикалык туюндуруусу келип чыгат. Ал эми аны изилдөө – психоллингвистиканын объектиси.

Дүйнөдө адам өзгөчө орунду ээлейт, себеби ал социалдык сапаттардын алып жүрүүчүсү болуп эсептелет. Коомдун өзгөрүшү, мезгилдин өтүшү менен адам тиричилигинин өнүгүүсүнүн таасири адамдын эволюциясынын өсүшүн тездетти, анын аң-сезиминин өнүгүшүнө зор таасир этти. Адамзатынын аң-сезими бизди курчап турган дүйнөнү алардын бизге таасир эткен көрүнүштөрүн сүрөткө тарткандай чагылтып көрсөтүүнүн жогорку формасы болуп эсептелет. Ал эми аң-сезим өзүнүн ичине туюм, кабылдоо, ойлоо, сүйлөө сыяктуу элементтерди камтуу менен адам алардын жардамы аркылуу табияттын түрдүү көрүнүштөрүн таанып билет, алар жөнүндө бири-бири менен ой бөлүшөт. Ошону менен катар аларды кайра курайт, жаратат. Ошол эле мезгилде адам өзүнүн ишин сезип түшүнүүгө, аны аңдап билүүгө жана дүйнөнү өз турмуштук муктаждыгы-

на максатка ылайык белгилүү багытка өзгөртүүгө, андан жаңы нерселерди жасоого, жок кылууга жөндөмдүү болуу менен бир эле учурда өндүрүмдүү эмгек жараткан. Мына ушул эмгектенүүнүн негизинде адамдар бири-бири менен кеңешүү, пикир алышуу, макулдашуунун натыйжасында аң-сезими өнүгүп, өөрчүп отурат. Ал эми эмгектенүүчү адамдардын ортосунда байланыш жана катнашуу болбосо, башкача айтканда, тил жана сөз болбосо, коомдун болушу мүмкүн эмес. А. М. Шахнарович өзүнүн психолингвистикалык изилдөөлөрүндө ушуга окшош ойду айтат: “Тил аң-сезим сыяктуу эле коомдогу адамдардын эмгектик ишинин жүрүшүндө келип чыгат жана өнүгөт. Тил-бул ар бир адамдын өзүн-өзү таануусу, анын аң-сезиминин, ойлоо, ой корутундусунун жыйынтыкталуучу белгиси.” (А. М. Шахнарович, 1984, 171.) Биз жогоруда сөз кылган кабылдоо, туюм, ойлоо, сүйлөө адам психикасы менен тыгыз байланышта болгондуктан психология илиминде каралат. Бир эле учурда булар тил илими үчүн да маанилүү зарыл маселелерден. Өзгөчө сүйлөө, кеп ишмердиги, сүйлөгөндө кабылдоо, аны түшүнүү жагдайларын психологиянын жардамысыз чечүүгө, кароого мүмкүн эмес.

Тилге психологиялык багытта мамиле жасап изилдөөдө төмөнкүдөй үч жактуу мамиленин жардамында карап келишкен: 1. Лингвистикалык (Блумфилддин америкалык варианттагы структуралык лингвистикасы); 2. Тилдин табиятын психологиянын закон ченеминин жардамы менен таануу жана бихевиористтик теорияны үйрөнүү; 3. Информациянын теорияларына тилдик мамиле жасоо». (Л. В. Сахарный, 1989, 95.).

Тилге психологиялык мамиле жасаган немец окумуштуусу Вильгельм фон Гумбольд болгон. Ал эми анын окуучусу Герман Штейнталь устатынын тил жөнүндөгү психологиялык багытын улантат. Анын пикири боюнча: “Кеп-руханий ишмердик. Ойлоо жана эрк жөнүндөгү окуу психология илимине таандык болгон сыяктуу эле, тил илими да психологиялык негизде түзүлгөн” (Ашырбаев Т. 2000, 39.). Ар бир эле адам баласы өз алдынча индивидуалдуулукка ээ. Адамды башка адамдардан айырмалап турган анын өзүнө гана таандык сүйлөөсү, стили, сапаты болот. Адам курчап турган чөйрөнү өз алдынча туюп,

кабылдайт, ар кимдин эске тутуу, ой жүгүртүү, көңүл буруу жөндөмдүүлүгү, сүйлөөсү, тили ар башка болот.

Америкалык лингвист Леонард Блумфильд өзүнүн лингвистикалык концепсиясынын негизи катары бихевиоризмдин жүрүм-турум жөнүндөгү окуу философиялык принциптерин пайдаланат да, тилди ар кандай кырдаал, жагдай аркылуу аныкталуучу адам жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн координациялоочу белгилер системасы катары аныктайт. Блумфильддин пикири боюнча “стимул” (таасир этүү) жана “реакция” (ага карата жооп аракетин) деген терминдер аркылуу гана аныкталат. Оюбузду толуктоо үчүн төмөнкү пикирди ортого салсак: “Кээ бир стимулдар (таасир этүү) кандайдыр бир заттарга таасир этет (ал заттар адам же башка жандык болушу мүмкүн, бирок бихевиористтер үчүн анын эч кандай айырмасы жок). Мунун натыйжасында бул таасир этүүгө (стимулга S) карата ал заттын физиологиялык денеси жооп кылып ички реакциясын (R) билдирет. Бул таасир этүү учурундагы заттын ички реакциясы баарынан да бизди кызыктырат. Анын ичинде кандай реакция болду, бул биз үчүн табышмак болгон “кара жашикти” элестетет. Ошентсе да, биз затка таасир эткен стимулдун узактыгын, күчүн чен өлчөм менен аныктасак, өлчөсөк болот. Ал эми заттын ичиндеги болгон реакцияны стимулга карап аныктоого аракеттенсек болот. (Сахарный Л. В. , 1980, 8.).

Психология илиминде бихевиоризмди (наука о поведении) америкалык психолог Дж. Уотсон негиздеген. Психологияда адамдын жүрүм-туруму, мүнөзү негизги предмет болуп, ал адам төрөлгөндөн өлгөнгө чейинки узак убакытты өз ичине камтыйт. Дж. Уотсон: “Адамга сырткы чөйрөнүн таасир этиши – бул стимул (S), ал эми ага карата иш-аракет реакция (R) болот да, булардын бириккендеги жалпы суммасы жүрүм-турумду (поведения) түшүндүрүүчү сумма,” – деп белгилейт. (Психология сознания и речи, 1974, 52.)

Дж. Уотсон психологияда негиздеген бихевиоризм окуусунун “стимул-реакция” схемасын Блумфильд мезгилдик катышта биринен кийин бири келген үч бөлүмгө бөлөт: (Л. В. Сахарный, 1989, 55.)

1. *Кепке чейинки иш-аракет.* Кептин жаралышына негиз болгон стимул жогоруда айтылгандай, адам кеп актысын пайда кылуудан мурда ички туюмда айтууга мажбур болгон жагдайга ниет коет. Ал мезгилдик жана мейкиндик абалды шарттап, жасай турган иш аракетин пландаштырат. Мындан улам адамдын ойлоосу менен байланышкан ички кеби пайда болот. Ички кеп дайыма активдүү боло бербестен, бардыгы вербалдуу эмес калыбында калышы мүмкүн. Акыл-эсте калыптанганча ошол абалынан тышкы кепке айланбай калышы мүмкүн.

Психологиялык көз караштан алганда, бул – адам аң-туюмундагы анализ-синтез. Айтуучунун тышкы дүйнөнү кабылдоосу, анын таасири адамдын оюн калыптандырып, дүйнө таанымын, көз карашын топтоштурат, аны чагылдыруу үчүн сөз каражаттарын тандап, номинативдик, коннотативдик маанилерди иргейт. Бул психологиялык аңдоо менен бирге логикалык ой жүгүртүү жагдайды пайда кылат да, психологиялык ой туюмдун биринчи баскычын түзөт. Кеп эки же андан ашык адамдардын ортосунда болот. Ошондуктан ой туюмдун экинчи баскычында талданган, тандалган эс тутумундагы нерсе кепке чейинки аракетти түзөт, аны айтып берүүгө колдонот. Бул – кептин жаралышына болгон стимул же ой туюмдун психологиялык экинчи баскычы. Ал эми үчүнчү баскычында айтууга мажбурлаган ой, ал кептик актыны ачыкка алып чыгуучу (оюн ортого салуучу автор өзүнчө бүтүм жасап, кээсин айтат, кээсин айтпай эле коет) негиз болуп саналат.

2. *Кептин айтылыш учурундагы реакция.* Кептик маектешүү учурунда башкача кырдаал түзүлөт. Анткени угуп жаткан адамдын ошол жагдай-шартка карата болгон баасы, жообу (бир же ар кандай бүтүмгө, же келишпес натыйжага келет) кептик психологиялык жагдайды пайда кылат. Ошол шартта пикирлешүүчүлөрдүн окуяга карата болгон бирдей же ар кыл көз карашына, дүйнө таанымына жараша оң же терс чечилет. Мунун натыйжасында бир жыйынтыкка келүүчү темпераментине жараша оң импульстардын шартташышы, же терс импульстардын конфликттиге айланышы учурдук реакцияны пайда кылат.

3. *Кептен кийинки болгон иш-аракет.* Кептик ар бир кыймыл-аракет, иштиктүү чараларга айланат. Бул психологиялык жаг-

дайдын адам акылында жаралган ой жүгүртүүсүнүн иштиктүү (физикалык) экинчи тарабы болуп эсептелет.

Дж. Уотсон жана Блумфильддин мындай реакция-схемасынан кийин көңүл бурсак, адам кеби менен иш аракетинин карым-катышына такалабыз.

“Стимул-реакция” схемасындагы жыйынтык адамдын ички туюмун толук түшүндүрүп, чагылдырат. Мисалга, “Манас” эпосундагы бай Жакыптын “балам жок” деп кайгырып турганы Блумфильддин “стимул-реакция” схемасынын биринчи бөлүмүнө ылайык дал келгендей. Ал эми бай Жакып эмне үчүн кайгысын байбичеси менен бөлүшүп жатат, буга чейин эмне ойлонгон эмес? Ага эмне себеп болду? Буга жоопту кайра эле эпостун өзүнөн издесек:

“Күндө-түндө тыным жок,
Дүнүйө жыйдым эпеңдеп,
Ажал жетсе бир күнү,
Акыретке кетсем деп.
Артымда туяк болбосо,
Артык дөөлөт кетем деп.
Баласы жоктон зарланып,
Балалууну көргөндө,
Байкуш Жакып арданып,
Ботосу жоктон зарланып.
Ботолууну көргөндө,
Байкуш Жакып арданып,
Ботосу жоктон зарланып.” (Манас, 1984, 34.)

Бай Жакыптын зарлануусуна, кайгырышына байбичесин урушууга стимул анын туяксыз өтүп бараткандыгы, карылыгы жетип калгандыгы, айлана-тегеректиндеги өзү теңдүү адамдардын балдарын көргөнү себеп болуп, анын өкүнүчтүү жарасын тырмап жатат. Контекстте бай Жакыптын кыйналган, кайгырган абалын *тыным жок, эпеңдеп, ажал жетсе, туяк болбосо, зарланып, ботолуу* деген сөздөр ачып берүүдө. Мисалдагы бото, туяк сөздөрү номинативдик атоо маанисинен алыстап, өтмө мааниде колдонулуп, Жакыптын оюн образдуу, элестүү берүүдө кызмат аткарды. Адам баласындагы жашоонун эстафетасын улантуучу туяктын, баланын жок экендигин, жер

жайнаган малды, казына толгон байлыкты ээлеп калар ээси жоктугун ойлоп, өзүнүн ченемдүү өмүрүнүн аягына чыгып баратканы анын эзилип кайгырышына стимул болду. Жакыптын бул ойлорун мисалда дүнүйө, дөөлөт сөздөрү түшүндүрүп берди.

Келтирилген мисалдардагы капаланууну түзүп турган кепке чейинки иш аракеттер кадимки адам баласынын жашоосун жана аны курчаган чөйрөнүн алака-мамилесин туюндурат. Бай Жакыптын бул бугунун сыртка чыгышы – кепке чейинки оюнун узак жылдар боюнча чогулган кептик түрткү. Ичине көп жылдарды камтып, психологиялык жагдайды туюмунда бир канча жолу кайталаган болуу керек.

Унчукпай ичинде ойду бышыруу да психологиялык жагдайга жатат да, айтылбай калган тексттин бир түрүн түзөт. (Т. Маразыков. Кыргыз тили жана адабияты. 2004, №6, 10.) Демек, адамдын унчукпай турган абалы тынчтыкты түзүп турганы менен, ички кеби, айтылбаган монологу эс туюмда кайра-кайра кайталануу аркылуу сыртка чыгууга шарт түзүлөт. Жогорудагы мисалда кептин жаралуу жагдайы психикалык толгонуу болсо, аны айтууга түрткү болгон – баланын жоктугу. Ошол эле учурда *бала* деген сөз эвфемизмдик мааниде *туяк*, *бото* сөздөрү менен туюндурулат. Бул – кыргыз элинин каадалуу калыптанган синоними болуп колдонулган. *Туяк* – адамдын артынан калтырылган из үчүн синекдохалык полисемияны түзүп турса, *бото* – төөнүн тайлагы, энесинин айланасында жүрө турган баласы, ошол эле учурда бирин-бири жоготсо, үнүн баспай ыйлагандыктан, *ботодой боздойт*, *ботосун жоготкон төөдөй*, *ботосунан айрылгандай ж. б.* сөз айкаштары сакталып келген. Ошентип, ушул чакан көлөмдөгү мисалда кептин жаралышындагы негизги түрткү сөз – тукум.

Жан-жаныбарлардын, адамдын негизги жашоо маңызы – тукум улоо. Бул адамзаттын нарктуу, эң баалуулугу болуп саналат. Ошондон улам, психологиялык даярдык, күтүү, чыңалуу – бара-бара ички дүйнөсүнүн бузулушуна алып келет. Жогорудагы Жакып хандын кеп алдындагы чыңалуу, камынуу себеби да – тукум, айттырып жаткан себеби да – тукум. Ошол жагдайды образдаштырып берүүдө *эпеңдеп*, *зарланып*, *арданып*, *ма-*

йышып, кайышып деген этиштик формалар адам абалынын ички туюмун элестүү берди. *Ардануу, зарлануу, майышып, кайышып* сыяктуу абалды туюндуруучу этиш сөздөр ички эмоцияны берүү үчүн колдонулуп, *эпеңдеп* тышкы образды – хандын хан экенине карабай, анын жеңил-желпи, баасын, бир жан экендигин туюндуруп жатат.

Бай Жакып туяксыз өтүп баратканына байбичесин күнөөкөр кылып, ачууланууда. Аны менен катарлаш эле карып бараткан өмүрлөш байбичеси анын кайгырганын укканда эпосто:

Байбичеси турду майышып,

Бай Жакып турду кайышып (Манас,1984 ,38.)

Ушул эле көрүнүштөн байбичеси Чыйырдынын жан-дүйнөсүнө катуу бүлүк түшүп, катуу кайгы тартууда. Себеби дүйнөдө эненин төрөбөй баласыз өтүшүнөн өткөн коркунучтуу, азаптуу өкүнүч болбосо керек. Болгондо да, бай Жакып аны карып калган чагында балам жок деп зарлантканы, ансыз деле бала деп ичтен сызып, зарланып жүргөн байбиченин алапайын кетирди. Алынган контекстте байбиче менен бай Жакыптын ички туюмун, кайгыруусун, эзилүүсүн, абалын *майышып, кайышып* деген чакчыл сөздөр менен түшүндүрүлүп, ыр ыргагына карай уйкаштырылып берилди.

Майыш –этиш сөз. Ага чакчылдын *-ып* мүчөсү уланып көрсөтүлдү. Майыш сөзүнүн маанисин карап көрсөк, эки маанини түшүндүрөт: “1. ийилүү, ийиле түшүү, бир жакты көздөй майтарылган абалда боло түшүү. 2. Өтмө мааниде-«кыйналган абалда болуу, кыйынчылыкты көтөрө албаган, моюн суна баштаган абалда болуу, чабалдык кылуу” дегенди билдирет. (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1969, 416.). Контекстте майыш сөзү экинчи өтмө маанисинде колдонулуп, чакчылдын *-ып* мүчөсү уланып келди. Ал эми *кайышып* сөзүн карап көрө турган болсок, *кайыш* сөзү биринчи маанисинде зат атоочту, экинчи маанисинде этиш сөзүн түшүндүрөт. Этиш сөздөгү маанисине көңүл бурсак: “Кайыш этиши ийилүү, ийрейүү, майышуу, кыйналуу, жанга батуу, бирөөгө жаны ачуу, жаны кейүү” дегенди түшүндүрөт. (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1969, 268.). Бул жерде *майышып, кайышып* сөздөрү сыртынан караганда жөн эле уйкаштык үчүн тандалгандай көрүнөт. Би-

рок бул сөздөрдүн чыныгы атоо маанилерин алып караганда бир эле учурда эки түрдүү психологиялык абалды түшүндүрүп жатат. Бай Жакып байбичесин күнөөлөп, жек көрүп, ачууланганы менен кайра эле ичинен аны аяп, карама-каршылыктуу психологиялык жагдайды берип жатат. Ушуга эле окшош абалда өмүрлөш байбичеси Чыйырды да баласыз өтүп бараткан өмүрүнө, тагдырына нааразы болуп, кайгыруу менен бир эле учурда бай Жакыпка карата аео сезими күчөп, боору эзилип турат. Мына ушундай эки түрдүү абалдагы психологиялык көрүнүштү манасчы *майышып, кайышып* деген сөздөр менен берди. Блумфильддин “стимул-реакция” схемасынын үчүнчү бөлүмүнө келе турган болсок, эпосто бай Жакыптын кайгыруусу, байбичесин урушуусунан кийинки жыйынтык эмне болду? Баласы жоктугуна майышып турган байбиче Чыйырды муну айтат:

«Мендей карыган кемпирди,
Мээнетке кудай келтирди.
Менин элүүгө жашым жеткени,
Эчактан бери түңүлдүм,
Эсимден бала кеткени.
Эркелеткен катының,
Эмдиге туубай неткени.
Бакдөөлөт аты коюлуп,
Бала тууп бергендей,
Басып жүрөт чоюлуп” (Манас,1984, 38.)

Кептен кийинки иш-аркеттен соң байбиче Чыйырды өзүнөн өткөрө күнөөнү бай Жакыптын жаш аялы Бакдөөлөткө коюп жатат. Байбиче ойлонду, толгонду, эркелеген Бакдөөлөттүн куу жыгачтай туубай жүргөнү экөөнө тең катуу сокку болду. Мына ушундан баштап бул эки аялдын ортосундагы мамиле ич ара конфликттиге айлана баштайт. Кеп актысына карата болгон оң же терс баа (реакция) берет. Буга чейин эркелеп, карыган байбичеге атаандашкан Бакдөөлөт ички оюн кастыкка бурду. Экөөнүн ортосундагы конфликтинин пайда болушу, кийинки окуялардын негизги өзөктөрүнө айланып, алардын өнүгүшүнө себеп болуп калды. Бирок ал конфликт көз караш, ой пикир, ички ой сезим, кыймыл менен тымызын коштолуп жүрүп

отурат. Берилген мисалда байбиченин төрөбөй карып калган мезгилин *түңүлдүм* деген сөз түшүндүрсө, Бакдөөлөткө болгон ачуусун *аты коюлуп, тууп бергендей, жүрөт чоюлуп* деген сөз айкаштары түшүндүрдү. Байбиченин айткан бул сөздөрү өчүгүшүп араң жүргөн Бакдөөлөттүн көңүлүн катуу сындырды. Адамдардын кептешүү, сүйлөшүүлөрүнөн келип чыккан конфликттери жөнүндө К. Ф. Седов мындай дейт: Больше всего индивидуальные особенности речевого портрета личности проясняют экзистенциальные сферы коммуникативного континуума, т. е. Речевые ситуации, несущие в себе элементы психологического напряжения. К числу ситуации такого рода относятся коммуникативный конфликт-речевое столкновение, которое основано на агрессии, выраженной языковыми средствами” (Семантика в речевой деятельности. 1988, 56.)

Ал эми келтирилген мисалдагы эркетелкен катының, туубай неткени, тууп бергендей, жүрөт чоюлуп деген сөз айкаштары бай Жакыптын, Чыйырдынын, Бакдөөлөттүн ортосундагы мамиледен, конфликттен кабар берип турат. Бул сөздөр аркылуу байбиче Чыйырдынын ички туюмунда уйгу-туйгу болуп жаткан өкүнүү, кызганыч, таарыныч, ачуусу келүү сыяктуу ойлору билдирилип жатат.

Адамдын психикалык жагдайы лексикалык, грамматикалык каражаттар менен туюндурулат. Эгерде денотат катары сөздүк бирдиктер аракетке келсе (кубан, ыйла, ыза, күлкү ж. б.), морфологиялык жактан сөз жасоочу аффикстердин активдеши менен берилет (кубанып, ызаланып, ыйлап, кайгырып ж. б.), ал эми синтаксистик деңгээлде карасак, кеп актысынын же тексттин чегинде ишке ашкандыгын көрөбүз.

Түзүлгөн коммуникативдик-психологиялык жагдайдын негизинде сүйлөмдүн же тексттин бөлүгүнүн жалпы түзүлүшү пайда болот.

Анын негизги маани берүүчү активдүү лексемалары даана, так чагылдырылып, аны ишке ашыруучу сөздүн контексттик же түшүнүүгө, реакция берүүчү кудурети келип чыгат. Мындай сүйлөмдүк структуралык тутумдан сүйлөмдүн семантикасы түзүлөт. Сүйлөмдүн же тексттин бөлүгүнүн жалпы түзүлүшү аркылуу коммуникативдик-психологиялык жагдай пайда болот.

Ал эми сүйлөм структурасындагы синтаксисттик карым-катышты карасак, *байбиче турду майышып* деген предикативдик катыштагы сүйлөмдүн түздөн-түз түзүүчүлөрү болуп эки сөз айкашынын контенуумдук учурун көрсөтүүгө болот:

1. Байбиче турду.
2. Майышып турду.

Бул эки учур жогорудагы сүйлөмдүн мейкиндик да, мезгилдик да түзүүчүлөрү болуп эсептелет. Мындагы биринчи учур байбиче турду сүйлөмдөгү конструкциянын ядросу, ал эми экинчи учур, ойду толуктоочу болуп кызмат кылат. Ал эми ушул эле сүйлөмдү түрдүү формаларга келтирип, анализдеп көрсөк: Байбиче турду майышып // Майышып турду байбиче // Байбиче майышты // Байбиче кыйындыктан майышып турду деп сүйлөмдөгү сөздөрдүн ордун алмаштырып, өзгөртүп, же кошумча сөз киргизип, тескерисинче бир сөздү алып салып, сүйлөмдүн курулушун башка түзүлүшкө алып келсек болот. Бирок, бул сүйлөмдүн бардык өзгөргөн түрүндө байбиче Чыйырдынын психологиялык абалы, ойлоосу, кайгыруусу өзгөргөн жок. Болгону – сүйлөмдүн курулушу башкача формага айландырылды да, түрдүү формалары түзүлдү. Эпостун ыр курулушуна ушул формалардын ичинен каалаганын колдонууга мүмкүн эмес. Алардын баарынын маанилери, мазмуну бирдей болгону менен ырдын уйкаштыгына, ырдын муун түзүлүшүнө дал келбей калып, эпосту айтуучу манасчынын айтуу ыргагына салынбай калмак. Фольклористикадагы синкретизм бузулмак. Демек, манасчы эпосту айтканда ар бир ойду, окуянын жүрүшүн баяндаганда ырдын ыргагына, уйкаштыгына, обонуна карап текст же ырдын структурасын түзөт.

Жогоруда каралган сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүн, андагы элементтердин карым-катышын, байланышын, трансформаларын түзүүнү, сүйлөмдүн түздөн-түз түзүүчүлөр анализин жүргүзүүнү америкалык лингвисттер тил илимине биринчилерден болуп, 50-60-жылдары сунуш кылышкан. Тилдин синтаксистик деңгээлинде бул анализ толук мүмкүнчүлүккө ээ болуп, синтаксистик бирдиктердин өз ара система-структуралык карым-катыш, байланышын ачык чагылдырууга өтө ыңгайлуу шарт түзүлгөнүн көрсөттү. Түздөн-түз түзүүчүлөр

боюнча анализ ар бир конструкциянын иерархиялык структурасын даана көрсөтөт, аны менен катар анализ жүргүзүүдө сүйлөмдүн ядролук схемасын түзүүгө болот. Натыйжада андагы элементтердин бири-бири менен болгон байланыштары аныкталат. Түздөн-түз түзүүчүлөр боюнча ушуга эле окшош ойду орус окумуштуусу Л. В. Сахарный мындайча билдирет: “Сүйлөмдөрдүн бардыгын ядролуу сүйлөмдөргө жана трансформаларга бөлүүгө болот. Түздөн-түз түзүүчүлөр (НС непосредственно составляющим) анализинин жардамы менен сүйлөмдүн яросун кеңири анализдөөгө шарт түзүлөт. ” (Сахарный Л. В. 1980, 10.)

Көп убакыт өтпөй эле түздөн-түз түзүүчүлөр НС анализдин ордуна тил илиминде 60-жылдары трансформациялык анализ жаралат. Трансформациялык анализ З. Харрис тарабынан иштелип, пайда болгон. Ал эми анын окуучусу Н. Хомский синтаксиске формалдык түз мамиле жасоону четке кагып, грамматиканын трансформациялык методикасын иштеп чыккан. Бирок трансформациялык анализде түздөн-түз түзүүчүлөр анализинин ядролук схемасы сакталган. Орус окумуштуусу Л. В. Сахарный Н. Хомскийдин бул иштеп чыккан жаңы методикасы жөнүндө мындай дейт: “Ар кандай фактылар көрсөткөндөй түздөн-түз түзүүчүлөр анализинин негизинде текстке формалдык анализ жүргүзүлөт. Бирок тексттин өзгөчөлүктөрүн, маанисин андагы фразаларды түшүндүрүүгө түздөн-түз түзүүчүлөр анализинин толук мүмкүнчүлүгү жетпейт. Н. Хомский өзүнүн изилдөөлөрүндө трансформациялык грамматиканы иштеп чыгып, мындай дейт: “Сүйлөм ядролуу болуу менен бирге андан кайра жаралган түрдүү трансформалардын баарында сүйлөмдүн яросу сакталат. Ал эми түздөн-түз түзүүчүлөр анализиндеги иерархиялык структурада сүйлөмдүн яросу сакталбайт. ”. (Психолингвистические исследование. 1985, 9.)

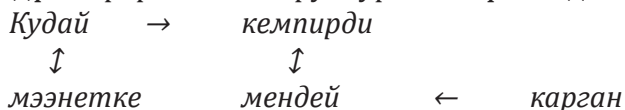
Түздөн-түз түзүүчүлөр жөнүндөгү теорияны психолингвистикалык изилдөөлөрдөгү жобого ылайык карасак, кыргыз тилиндеги предикативдик жана атрибутивдик катыштын контекст же сүйлөм түзүү жагдайы менен байланышта жыйынтыктасак болот: Бала → тукум → балалуу болуу → тукум улоо; эркек бала → тукум → эркек баласыздык → туяксыз, ту-

кумсуз калуу; эр → баатыр → айкөл ж. б. тукум же эркек бала → атак-даңк (чакан мааниде), эл камын көргөн тукум; эл баккан тукум; акылдуу, айкөл тукум, эл башчы же ата-энеден ашкан элдин камын көргөн, эл-журт башчы ж. б. деп уланта берүүгө болот. Бул – денотативдик сөз айкаштары б. а. , түзүүчү негиздер, ал эми муну вербалдуу коммуникация аркылуу синтаксистик структура жана коммуникативдик семантикага айландырууга болот.

Жогорку тексттеги сүйлөмдөргө, андагы сөздөргө тилдик анализ жүргүзө турган болсок, акыркы алынган контексттеги мисалдын мазмуну даана ачылган болот. Мындагы биринчи жана экинчи саптарды алып карасак: *Мендей карган кемпирди, мээнетке кудай келтирди*. Эки саптын акыркы сөздөрү *кемпирди, келтирди* уйкашып келүү менен ыр түзүлүшүнүн көркөмдүгүн арттырууда. Ал эми бул эки сөз – сөз түркүмү боюнча эки башка. *Кемпирди* – зат атооч, табыш жөндөмөсүндө турат. *Келтирди* – этиш, уңгусу-кел, буйрук этиштин мүчөсү уланып, анан этиштин өткөн чагы уюштурулду. Мээнетке ким келтирди? Кудай келтирди. Кудай – абстракттуу зат атооч. Демек, байбиче абстракттуу көзгө көрүнбөгөн, бирок адам баласы бүтүндөй ишенип, кыялында элестетип жашаган, адамзатты, жан-жаратылыштын баарын башкара турган, жарата алган кудайдан күнөөнү издеп, ушул мээнетке, акыбалга, физикалык абалдан жана акылдан сырткары турган объект мээнетке салган дейт. Ал эми *кемпирди, келтирди* сөздөрүн тыбыштарга ажыратып карасак, *м-л, п-т* тыбыштарында гана айырмачылык болот. Ушул тыбыштар гана фонемалык сапатка алып келип ажыраткандай. Манасчы ырдын көркөм курулушуна атайын жалаң ушундай бир-эки тыбыштык өзгөчөлүгү бар сөздөрдү уйкаштыкка пайдалангандай. Кийинки саптардагы *жеткени-кеткени-неткени, коюлуп-чоюлуп* сөздөрүнүн тыбыштык түзүлүшү жагынан окшоштуктары көп болгону менен алардын жеке маанилери ар башка. Ал үчүн биз түздөн-түз түзүүчүлөр анализин пайдаланып, сүйлөмдөгү элементтердин байланышын, негизги яросун табууга аракеттенсек: Мендей карган кемпирди, мээнетке кудай келтирди. Бул сүйлөмдүн түздөн-түз түзүүчүлөрүн сөз айкаштары катары карасак, төмөнкүлөр келип чыгат:

1. Мендей кемпирди.
2. Карган кемпирди .
3. Кудай келтирди .
4. Мээнетке келтирди.
5. Кемпирди келтирди.

Бул блоктор жогорку сүйлөмдүн түздөн-түз түзүүчүлөрү болуп *карган кемпир, кудай, мээнет, келтирди* эсептелет. Мындагы үчүнчү блок *кудай келтирди* – сүйлөмдүн негизги ядросу. Калган блоктор бул сөздөрдү толуктоочу, жандоочулары болуп саналат. Түздөн-түз түзүүчүлөр анализин жүргүзүү менен биз бул сүйлөмдүн иерархиялык структурасын түзө алдык

Мындагы “Мээнетке кудай келтирди” баш сүйлөм болуп, ушул эле конструкциянын трансформаларын карап көрсөк:

1. Карган мендей кемпирди, кудай мээнетке келтирди.
2. Кемпирди мендей карган, келтирди кудай мээнетке.
3. Карып калган мендей кемпирди, кудайдын буйругу мээнетке келтирди.
4. Карыган кемпирди, мээнетке кудай келтирди.

Мындагы сүйлөмдөрдүн бардык формаларында негизги ядро *кудай келтирди* сакталды. Биз бир эле сүйлөмдү түрдүү формаларга салып, анын маанисин, негизги ядросун жоготпой колдоно берсек болот. Булар көбүнчө сүйлөшүүдө, пикир алышууда колдонулат. Ал эми биз карап жаткан эпостун текстин жаратууда, түзүүдө туура келген формасын пайдаланабыз. Жогору жакта түздөн-түз түзүүчүлөр анализи жана Н. Хомскийдин трансформа жөнүндөгү пикирлери боюнча жыйынтыктасак, түздөн-түз түзүүчүлөр анализи аркылуу сүйлөмдөрдүн ядросун туура табууга болот. Бирок анын иерархиялык структураларын түзгөндө сүйлөмдүн ядросу бардык учурларында кездешпейт. Пикир алышууда, сүйлөшүүдө иерархиялык структуранын блоктору даяр материал катары колдонулбайт. Ал эми Н. Хомскийдин трансформа жөнүндөгү окуусунун негизинде түзүлгөн сүйлөмдүн трансформаларынын адамдар ортосундагы пикир алышууда, сүйлөшүүдө даяр материал ката-

ры мааниси чоң. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, сүйлөмдүн бардык трансформаларында ядро сакталып, ой түшүнүктүү болуп, тексттин фразаларынын маанилерин түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Демек, эпостун ар бир саптарындагы морфемадан баштап, сөздөр, сөз бирдиктери, сүйлөмдөр жөн эле түзүлүп пайдаланылбайт. Алар көркөмдүүлүккө, ыргактуулукка баарынан да, фольклористикадагы синкретизмге баш иет. Биздин мындан кийинки анализдөөлөрүбүздө адам баласынын ички туюмдарын сөз менен чагылдырып берүүдөгү жогорудагыдай тилдик фактыларга, каражаттарга дагы да токтолуп, психоллингвистикалык байкообузду улантабыз.

ПСИХИКАЛЫК ТЫШКЫ ТААСИР ЖАНА АНЫ ТУЮНДУРУУДАГЫ КАРАЖАТТАР

Жер бетиндеги жан-жаныбарлардын ичинен адам баласы аң-сезимдүүлүгү, ой жүгүртүүсү, сезе билүүсү, пикир алышуусу менен айырмаланып турат. Мына ушул өзгөчөлөнгөн касиеттери аркылуу бүгүнкү күндө адам баласы өзүн курчап турган сырткы дүйнөгө таасир этип, аны өзгөртүүгө, жаратууга аркеттенип, өзүнүн акыл-ой, аң-сезими менен не бир сонун рухий дөөлөттөрдү, асыл мурастарды, көркөм образдарды жаратып, ошону менен катар илим-билимге, зор ачылыштарга, техникалык жактан мыкты жогорку сапаттагы жетишкендиктерге ээ болуп отурат. Ошол эле мезгилде сырткы дүйнө, чөйрө, жаратылыш, тескерисинче, адам баласынын аң-сезимине, психикасына таасир этип турат.

Адам өзүнүн акыл ой, сезиминдеги ойлорун, аркеттерин жаратылыштык таасирлерге карай жаратып, аларга баш ийүү менен анын бир бөлүгү болуп эсептелип кала берет. Бул тууралуу төмөнкү ойдо мындай делет: “Адам өзүнүн эволюциялык өнүгүүсүндө ар кандай коомдук-тарыхый шарттарда түрдүү кырдаалдарга карата ички психологиясына таасир этүүчү факторлорго дуушар болуп, аларды өзүнүн ички аң-туюмунда талдап келет. Ошол эле учурда сырткы таасирлерге карата ички туюмдун жообун, аракеттерин билдирип, өзүнүн аң-туюмундагы жыйынтыктарына таянып, таасир этүүчү чөйрөгө өзгөртүүлөрдү, жаратууларды, ачылыштарды жасап келишти. Бирок адам өзүнүн дене түзүлүшү, кан айлануусу жана мээ органдары менен бүтүндөй табиятка тиешелүү болгондуктан, адам өзү да табияттын бир бөлүгү катары калат, анын ичинде жашайт ”. (Психоллингвистика за рубежом. 1972, 5.)

Жаратылыш тарабынан берилген ушул мыкты сапаттарды кабыл алуу, өздөштүрүү, пайдалануу, жаратуу сыяктуу процесстер дүйнө жүзүндөгү элдерде жер шартына, географиялык абалына, аларды курчаган коомдук чөйрөгө, социалдык абалына карай адам баласына таасир этүүсү түрдүүчө болуп, ар кандай деңгээлде өнүккөн. Ар бир улуттун өзүн курчап турган чөйрөсү, географиялык, климаттык абалы, социалдык жа-

шоо шарты таасир этип, рухий, асыл мурастары жаралып, аз-дектелип келген. Сырткы дүйнөнүн адамга таасир этүүсү, аны адамдын кабыл алуусу, жыйынтыгында, ички жан дүйнөнү чагылдырган ойлордун баары тил аркылуу ишке ашырылып, жаралып келген. Адам өзүнүн ички жан дүйнөсүн, сырткы таасирлер жөнүндө кыялдарын көркөмдөп, рухий баалуулуктарды жараткан. Ал жаралган көркөм акыл-ой баалуулуктарынын негизги фигурасын адам өзү түзгөн. Анда рухий дүйнөнүн түрдүү көркөм образдары бир нечелеген адамдар тарабынан сыналып, талкууланып, жаралып, алар адамдардын турмушу менен байланышкан окуялардан турган.

Адамдар сырткы дүйнөгө болгон көз караштарын, ой-пикирлерин, кабылдоолорун өздөрүнө түшүнүктүү болгон тил менен чагылдырышкан. Өздөрү сүйлөгөн тил гана алардын сырткы дүйнөгө болгон ички туюмдарын, ой-толгоолорун, тилектерин, ар кандай көз караштарын чагылдырып, ойлорун бир-бирине жеткирүүчү, байланыштыруучу курал катары саналган. Адамдын ички жан дүйнөсүн, ааламга болгон көз карашын тил аркылуу түшүндүрүү жөнүндө окумуштуу Ю. Д. Апресян мындай дейт: “Таасир этүүдөн улам кабыл алынган көрүнүштү ички жан дүйнөбүздө анализдеп, аны дал өзүндөй чагылдырып, сыртка берүүдө тил негизги кызмат аткарат. Түрдүү коомдук шарттардагы жаралган философиялык көз караштардын ой пикирлердин коллективдүү жаралышы – ошол тилде сүйлөгөн элдердин бири-бирине түшүнүктүү болгон бирдей тилектеринин, каалоолорунун жыйындысы ” (Апресян Ю. Д. 1986, 25.).

Кыргыз эли өзүнүн башынан өткөргөн тарыхын, колдонгон салт-санаасын, улуттук идеологиясын, келечекке болгон ой-мүдөөсүн, божомолун коомдук көз караштарын оозеки тилибиз аркылуу бүгүнкү күндөгү рухий дөөлөттөрүбүздүн ичинен колго алып, сыймыктана алган “Манас” эпосунда кеңири масштабда чагылдырып айтып келишкен. Эпостун жаралышына, анын бүгүнкү күнгө чейин жалпы адамзатын таң калтырган көлөмдүү масштабынын жашашына кыргыз элинин башынан өткөргөн жоокерчилик заманы, ата-бабаларыбыз жашап өткөн географиялык шарт, социалдык абал таасир эт-

кендир. Адамдар дүйнөгө болгон ар кандай көз караштарын, ойлорун тил аркылуу түшүндүрүүдөн мурда алардын ички сезүү, туюмдарында ойлонууга, кыялданууга, ички сүйлөшүүгө ж. б. ылайыктуу шарт, кырдаалдар түзүлөт. Себеби, адам баласынын жан дүйнөсүнө, психикасына сырткы факторлор, чөйрө таасир эткенде, адамдын денесинде өзгөчө мээ органдарында сырткы таасирге карай ички жооптор, каршы пикирлер, айтылат, кыялданат. Г. А. Ковалев адамга таасир этүүчү факторлор жөнүндө төмөнкүдөй пикир айтат: «Азыркы изилдөөлөрдө көрсөтүлгөндөй ички сезүү, туюу – объективдүү дүйнөгө болгон чагылууну түзүүчү, уюштуруучу эң жогорку күч. Сырткы факторлордун ар кандай таасирлеринен улам ички жан дүйнөбүздө объективдүү чөйрөгө карай ички аракеттенүүчү мамилелер пайда болот. Башкача айтканда, сырткы чөйрө ички жан дүйнөбүзгө таасир этип, анын натыйжасында ага карата ички туюмубузда ойлонуу, кыялдануу ж. б. пайда болот» (Психологическая исследования значения слова и понимание текста. 1988, 5.).

Ички туюмунда ойлонгон, кыялданган адамды экинчи бир тараптын сөзгө тартуусу, ага аралашуусу менен ички реакциянын белгилери көбүнчө тил аркылуу сыртка чыгарылат. Ал процесс мимика, жест, ж. б. вербалдык эмес каражаттар, сүйлөө, шарттуу белгилер менен да билдирилет. Булардын ичинен адамга көбүрөөк таркалганы, өтө активдүү колдонулганы, пикир алышуунун негизги каражаты бул – сүйлөө. Адамдар бири-бири менен пикир алышып, турмуштук муктаждыктары жөнүндө ичтен ойлонууп, объективдүү дүйнөгө болгон көз карашы, пикири пайда болот, алар ички жан дүйнөсүндөгү ой-толгоолору, жүрөгүнүн түпкүрүндөгү каалоолору, кыялдары жөнүндө сүйлөшүү аркылуу билдире алышкан Г. А. Ковалев бул тууралуу мындай дейт: “Психологиялык пландан алып караганда адамдардын ар түрдүү деңгээлдери өз алдынча иш аракетке келип башкарылышы алгач узак убакытта түзүлгөн ички диалогдук кептин, ички сүйлөшүү механизмдеринин натыйжасында сырткы диалогдук кеп, сүйлөшүү пайда болот. Ички жан дүйнөбүздүн терең түпкүрүндө пайда болгон диалогдук сүйлөшүү сырткы диалогдук кепти түзүү менен сүй-

лөшүүгө аралашкан башка адамдардын да ички оюн билдирүүнүн ушул эле учурда кептешип жаткан адамдардын ички сезим, туюмдарын билдирүүчү чынжырчаны түшүндүрүп, алардын ортосундагы диалогдук пикирлешүүнү, баарлашууну, жакындан байланышууну жаратат. ” (Психолингвистические исследования значения слова и понимание текста. 1988, 42.).

Тил адам баласынын бири-бири менен сүйлөшүүсүндөгү оюн түшүндүрүүдөгү негизги каражаттардан болгон. Бул ойду психолингвистикалык изилдөөлөрдө мындайча айтышат: “Тил-адам баласынын пикир алышуусунун маанилүү каражаты”. (Психолингвистика за рубежом. 1972, 31.). Биз сөз кылып жаткандай, Г. А. Ковалев сырткы чөйрөнүн адам баласынын ички туюмуна таасир этүүлөрү жөнүндө мындай дейт: «Сырткы дүйнөнүн ички туюмга таасир этишин төмөнкүчө карасак болот: 1). Экологиялык таасир этүү, бизди курчаган жаратылыштык кубулуштардын ички психикага, туюмбүзгө таасир этиши; 2). Социалдык таасир этүү, башкача айтканда, өздөрү аралашып жаткан коомдук чөйрөнүн таасири; 3). Тарыхый, рухий жана материалдык байлыктардын жан дүйнөбүзгө таасир этиши; 4). Өзүнө өзү таасир этүү болуп саналат. Ал адамдын ички жекече физикалык, психикалык жана чыгармачылык жөндөмдүүлүгүнө жараша болот. Адамдын өзүнө өзү ички аракеттенүүсү, таасир этүүсү ички жан дүйнөбүздүн жаралышына да шарт түзөт. ” (Психолингвистическая исследования значения слова и понимание текста. 1988, 46.)

Ал эми адамдын ички психикасын, жан дүйнөсүн сезүү-туюусун так өзүндөй чагылдырып, түшүндүрүүдөгү колдонулган сөз каражаттары тууралуу сөз кылууну ушул бөлүштүрүүнү пайдалануу менен талдап, иликтеп көрөлү.

Улуу эпосто Манастын уулу Семетей башка элде, бөтөн жерде эр болуп жетилип, чоңоет. Бирок ал Сарытазга жолукканга чейин кыргыздар жөнүндө, ата теги, жери, эли, энеси тууралуу кабары жок болгон. Ал Темиркандын жалгыз мураскору делинип, ошол элдин көз алдында чоңоюп, тарбияланат. Ошол элдин суусун ичип, тарбиясын алып, абасы менен дем алып, хандын даңазасы менен эч муктаждыксыз чоңойгон. Семетей Сарытазды бир эле көрүп алып, айткан сөздөрүнө ишенбесе да

күмөнсүрөп, ою башкага бөлүнүп, өз элин, жерин көрүүгө дегеткен ойлор алып учуп жетелейт. Андай болушу – генетикалык жактан кан аркылуу өтүп, кыргыздардын кылымдар бою калыптанган туугандыкка, ата-журтка тартылуу баалуулугу таасир эткендир.

Адам баласы жүрөгү менен кээ бир окуяларды ички дүйнөсүндө, туюмунда сезе да, туя да билет. Өзүнө-өзү таасир этип, сезүү, туюмунда ички ойлонууларын, пикирлерин жаратат. Жогорудагы Г. А. Ковалевдин психологиялык таасирлер жөнүндөгү бөлүштүрүүлөрүнүн төртүнчү бөлүмүнө Семетейдин азыркы психикалык аракетин туура келгендей.

Семетей Сарытаздын сөзүн уккандан кийин анын ички туюмунда бүдөмүк ойлор пикирлер пайда болуп, ички психикасында кыйнала баштайт. Адамдын өзүн сезип-туюусу, аңдоосу жөнүндө В. И. Слободчиков «Адам психологиясы» деген эмгегинде мындай дейт: «Субъект өзүн-өзү ким экендигин аныктаардан мурун ички жан дүйнөсүндөгү ойлору менен ичтен пикирлешип, «Мен» жана «Мен эмес» деген ички божомолдорун түзөт. Айланадагы социалдык-коомдук таасир этүүлөрдүн натыйжасында адам өз алдынча ичтен өзүн таанып, ошол эле учурда сезим-туюмдарында ички ойлор, пикирлер жаралып жүрүп отурат». (Слободчиков В. И. 1985, 200.).

Биз сөз кылып жаткан Семетейдин ички туюмундагы бүдөмүк, башаламан ойдун пайда болушуна Сарытаздын айткан сөздөрү да таасир этти. Семетейдин ички байкоолору туура болуп чыгып жаткандай туюлуп, сезилип калат. Анда эмесе Сарытаздын Семетейге айткан сөздөрүн эпостун өзүнөн алып карап көрсөк:

«Атаңдын көрү, жетим кул,
Эрбең-эрбең толгонсуп,
Эми киши болгонсуп,
Койкондойсуң жөнү жок.
Өз атыңды мингенсип,
Өз тонунду кийгенсип,
Эмне мынча жээликтин?
Кызаңдаган жетим кул,
Кымбатың кыргыз, кең Талас,

Кыйырына качан кетесиң?
Ысмайылдын үйүндө
Куш салуучу жалчысы!
Калаада элдин акчасы.
Темир кандын өзүнүн
Куш салуучу бакмасы!« (Семетей. 1959 65.).

Келтирилген бул мисалдагы *жетим кул, толгонсуп, киши болгонсуп, койкоңдойсуң* деген сөздөр бала Семетейди аягандай, боору ооругандай мааниде берилсе, экинчи жагынан ачуусу келип, анын жигиттик намысына тийип жини келүү менен урушуп айтылды. Жоокерчилик заманда баатырларды эл алдында кордоп, урушуу эр намысын жоготкон менен барабар. Баатыр минген аты, кармаган шумкары, ээрчиткен жигиттери менен баатырдык сапаттарга ээ болот. Минген аты, учурган шумкары, ээрчиткен жигиттери бирөөнүкү болуп Темир канга *куш салуучу жалчы, бакмачы, тентиген жетим кул* болуп жүргөнүн укканда бул сөздөр Семетейдин баатырдык намысына катуу тийди. Сарытаз Семетейдин арына тийиш үчүн *жетим кул, жалчы, бакмачы, киши болгонсуп* деген сөздөрдү атайын тандап алат. Ушул сөздөр гана Семетейдин намысына катуу таасир этип, аны ички туюмунда ойлонтууга себепчи болуп калды. Бул сыяктуу көрүнүш психологиялык деңгээлден алганда чатакка түртүү болуп эсептелет. Реципиентти мындай чатакка түртүү менен анын жүрүм-турумуна таасир этип, тиешелүү багытка салып тургандай жумшак адамдардын талуу жерине тийип тургандай болот. Ал үчүн тексттин тутумунда атайын тандалып алынган сөз каражаттары колдонулат. (Речь восприятия и семантика. 1988, 36.). Сөз каражаттары айтуучунун психологиялык темпераменти ички интеллектине, маданий деңгээлине, кеп маданиятына жараша пайдаланылат. Айрым бир адамдардын өзүнүн деңгээлинде сүйлөгөн сөздөрү, же сөз айкаштары, сүйлөм, чакан тексттер аркылуу жалпы элдик аң-сезимге таасир эте алат. Тескерисинче, жалпылык жекеге айланып, улуттук аң-туюмду толуктап, аныктап, шарттап турат.

Адам аңдоосундагы түшүнүктү тил каражаттары аркылуу туюндурат. Туюндурдууга мажбур болгон түшүнүк – жалпылык,

абстрактуулук. Тактап айтканда, тигил же бул нерсе жөнүндө адам акылына таасир эткен туюм жалпыланган түшүнүктү туюндурат, ал эми аны образдаштырып берүү адабияттык же искусствонун тармагы аркылуу ишке ашат, илимий көз карашта ал түшүнүктү анализдеп, синтездеп гипотеза түрүндө берет. Маселен, «жини келет» деген туюмду ар бир адам өзүнүн түшүнүгү аркылуу акылынан өткөрөт, бул – жалпылык. Эгерде сүйлөм аркылуу берсе *кабагын бүркөө, көзүн чакырайтуу, муштумун түйүү* ж. б. белгилер, боөктор менен музыкада өзүнчө ыргактар, аспап үндөрү менен түшүндүрүлсө, ал эми кыргыз адбиятында болсо айтуучунун же жазуучунун интеллектуалдык маданий деңгээлиндеги сөздөр аракетке келет. Бул – образды пайда кылат да, жекелик өзгөчөлүк болот.

Жогорудагы үзүндүдө образдашкан туюмдарды берүүчү семантикалык түшүнүк-өзөк – Семетейдин психикасына таасир этүү үчүн алынган образдашкан сөз каражаттары: *жетим кул* – какшык (сарказм) сөздөр; *толгонсуп, болгонсуп, койкоңдойсуң, мингенсип, кийгенсип, куш салуучу жалчысы, бакмачы* деген сөздөр психологиялык жагдайларды түзүп, эмоционалдуулукту пайда кылуу үчүн кызмат аткарууда.

Сарытаз Көбөш кандан кордук көрүп он эки жыл талаада качып, көмүрчү болуп, эптеп күн көрүп, кыйналып жүргөнүн ички бук болгон арыз-арманын, кайгысын, жерге болгон сагынычын ушул сөздөр менен кошо билдире алды. Жетим кул, *жалчы, бакмачы* деген сөздөр баатырсынып жүргөн канзаада Семетей үчүн оор сөздөр. Сарытаз ал сөздөрдү Семетейди шылдың кылган мааниде эмес, жаны кейип, аёо сезими менен айтты.

Көмүрчү болуп, эптеп өлбөстүн күнүн көрүп жүргөн Сарытаз бала Семетейди көргөндө аны байкамаксан болуп сынады. Өз ичинен Семетейди көптөн бери издеп жолуксам деп эңсеп келгенин психологиялык жагдайга карай сөз менен ишке ашырды. Семетейди көрөрү менен эле кучак жайып тосуп, сөздү туура эле айта албайт. Алгач психологиялык ички жагдайын, эңсөөсүн сөз менен ишке ашыруу үчүн Семетейдин кандай болуп чоңойгонун, тарбияланганын, мүнөзүн байкоо керек эле. Сөз айтса уга алабы, же укпай жигиттикке салып кетип кала-

бы? Сарытаз Семетейге көптөн бери айтуу үчүн эңсеп жүргөн сөзүн ички туюмунда, ички монологдук кебинде даярдап, өзү менен өзү сүйлөшүп, көмүрчүлүк ишин улантып жатты. Алдын ала боло турган ситуацияга өзүн даярдап, сөздөрүн иреттеди. Айтыла турган сөз тууралуу ар бир эле адам алдын ала даярданып, боло турган жагдайга, айтыла турган тарапка же угуучуга карай ык алуу жасалат. Бул тууралуу төмөнкү пикирде мындай делет: “Айтылуучу тарапка карай ык алууда (ориентировка) кепти сүйлөөчү адам алдын-ала пландаштырат. Ички аң-туюмунда эмнелер жөнүндө сүйлөшүү керек экендигин анализдеп даярданат. Ичтен сүйлөшүү аркылуу алдыдагы кептешүүгө керектүү, конкреттүү каражаттарды тандайт. Тил менен сүйлөшүүгө даяр болгондо гана, ички жыйынтыгы чыкканда гана ал сүйлөйт”. (О внутренних противоречиях языка. 1988, 22).

Сарытаздын айткан сөзүнө Семетей ишенбей, анын башын алып салса деле болмок. Бирок Семетей анте алган жок. Сарытаздын айткан сөздөрүндө чындык, бар болчу. Сарытаздын алдын-ала ойлонуп, айтылчу сөзгө жасаган ориентировкасы туура чыгып, эффективдүү жыйынтык болду. Ал жыйынтык Семетейдин Сарытаздын оюн толук угушунан көрүнөт. Сарытазды *тентиген бир бечара* деп, жигиттерине урдура да алган жок. Атайын сөздүн нугун таап алып, алдын-ала даярданып сүйлөгөн адамдын кебинин эффективдүүлүгү, жыйынтыгы болсо, анда өз максатына жеткен болот. Ушуга окшош пикирди психолингвистикада мындайча анализдешет: »Сүйлөөчү кебинин натыйжалуулугун теске салып туруш керек, ага карата болгон угуучунун баамын байкап, өзүнүн айтуучу оюнун мазмунун, тандап алган багытынын ыгынын туура экендигине көз салып туруусу абзел». (Речь восприятия и семантика. 1988, 33.).

Сарытаз да айткан сөзүнүн натыйжалуу болушуна, өз ой максатына жетиш үчүн Семетейдин психикасына таасир этүүчү сөздөрдү тандап алат. Келтирилген мисалдагы *толгонсуп, болгонсуп, мингенсип, кийгенсип* деген сөздөр Семетейдин азыркы тургандагы көрүнүшүнө карата айтылып жатат. Бул сөздөр бир караганда эпостун айтылыш ыргагына, көркөмдүүлүгүнө карай уйкаш келгени менен, ал сөздөрдүн өз маа-

нилери Сарытаздын ички ой туюмунан кабар берип турат. Семетейдин арсаң-арсаң күлүп, жигиттери менен тазды тамаша кылып турушу анын кеп башташына өбөлгө берди.

Контекстте *эрбең-эрбең толгонсуп, эми киши болгонсуп* деп берилет. Мында баатырсынган Семетейди күчкө толдум деп текеберленип, адам катары жүргөнүң менен бөтөн жерде сен киши эмессиң деген мааниде айтылып жатат. Үстүндөгү тонун, астындагы атың – чоочун бир элдики. Сен жылаңач, башка элде кезип жүргөн жетим кулсуң деген ойду *толгонсуп, киши болгонсуп, мингенсип, кийгенсип, койкоңдойсуң, жалчысы, бакмачы* деген сөздөрдү колдонуу менен Семетейге жеткире алды.

Эли – жери - Талас, атасы - Манас экенин угуп, өзү тентип жүргөн кул экенин билген Семетей Букарды көздөй кайтып келе жатып ички туюмунда ойлонот. Сарытаздын сөздөрү анын ички психикасына катуу таасир эткендиктен, ички туюмунда кулагына *жетим кул, жалчы, бакмачы, Манас, Талас* деген сөздөр кайта-кайта угулуп, жаңырып, кыйын абалга туш болот. Ал сөздөрдүн таасиринен ички туюмунда уйгу-туйгу болгон ойлор бир жерге тынчыбай ички ойлонуусу, ички сүйлөшүүсү күчөп кетет.

«Психикалык ички реакция адам физиологиясында түрдүү ички жана сырткы таасирлерден улам келип чыгат. Ички таасир ички рефлекске, сырткы таасир сырткы рефлекске айланат» дейт окумуштуу А. А. Леонтьев. (Леонтьев А. А. 1967, 84.)

Мында Семетей ички рефлекс боюнча жери, эли башка экенин билип сезип турса да, тышкы таасир Сарытаздын психикалык жагдайды пайда кылган кеби болуп калды. Өз эли ички душмандарга кор болуп, бүлүнүп, атасынын ордосу чабылып, энеси экөө тентип башка элде баатырсынып басып жүргөнүнө аябай өкүнүү ички кептин кайталанышын, кайталап жаңырышын түздү.

Кептен кийинки иш чара көрүүчү психикалык аракет менен коштолуп турат. Өзүнүн жетим кул экенин билгенден кийин оюна бүлүк түшүп тынчы кетти. *Жетим кул* сөз айкашы нагыз маанисинде эмес энантиосемиялык семантикада колдонулуу аркылуу ар түрдүү экспрессияны берип турат: *жетим кул* түз маанисинде, экинчиден, *эркелетүү*, үчүнчүдөн, *жетим*, бирок

ата теги кул эмес, тек гана психикасына *таасир этүү* ж. б. белгилер текст ичиндеги өтмө маанини пайда кылат.

Адамдын айтылбай калган ички кеби, анын ошол кездеги акыл-эси менен байланышкан жагдайда көрүнөт. Айрым учурда ички абалы тышкы аракетке айланып, ички эмоциясы сөз менен билдирилет, же кыймылга өтөт. Семетейдин ички туюмундагы кыйналган психикалык абалын эпосто мындайча берет:

“Талаага түшүп бакырып,
Таалайы артык куу жетим,
Не кыларын биле албай,
Өзүнөн-өзү бакырып,
Манастап ураан чакырып,
Талас! Талас! Талас!-деп,
Жердин атын көп айтып,
“Атпай элим кыргыз-деп”

Элдин атын көп айтып”(Семетей. 1959, 65.).

Мында ички чыңалуу, бук болгон абал кайталанган этиш аркылуу туюндурулган. *Бакырып, чакырып* деген элес берүүчү маани мекени *Таластын* кайра-кайра кайталанышы аркылуу эмоционалдык жагдайды ички жана тышкы аракет катары берип жатат. Мындагы *бакырып, куу жетим, биле албай, ураан чакырып, элим кыргыз* деген сөздөрдү манасчы Семетейдин ички психикасындагы бүлүк ойду угуучуларга жеткирүү үчүн колдонду. Семетейдин ички туюмунда кайгыруу, өкүнүү, көңүлү чөгүү, сагынуу сыяктуу сезимдер биринен-бири келип, ичи бук толуп, уйгу-туйгу болууда. Ички диалогдук сүйлөшүүсүн батыра албай, талаага түшүп бакырып, турган жери.

Турмушта кээ бир адамдар психикалык жактан жеңилдөө үчүн ай талаага чыгып бакырышат, күлүшөт, ырдашат ж. б. . Ай талаада бакыруу менен Семетей жогоруда уккан *жалчы, жетим, бакмачы* деген сөздөрдүн таасиринен болгон кайгысын буга чейин ички туюму менен сезип, бирок сыртка чыгарбай, эч бир жанга айта албай жүргөн. Өзүнүн ички туюмунда аңдап, өз оюнан өзү шексип, ишенгиси келбеген. Ошол бүдөмүк оюна окшош ойду Сарытаздан укканына, карама-каршылыктуу ошол оюнун чындыкка жакындашып туура чыгып жатканына

буулугуп, тегерегиндеги атам, эжем, карындашым деп жүргөн жакындарынын аны алдап, чындыкты айтпай жүргөндөрүнө ачуусу келип, бугун чыгарып бакырып жатат.

Жерге болгон сагынычын, кусалыгын *Талас!* деп, атасына болгон сезимин *Манас!* деп кайталап ураан чакырууда. Темиркан Семетейге жетим экенин билгизбей канчалык алпештеп бакса да, эл ичиндеги бузукулардын түз эмес көз караштары нааразычылыктарды туюндуруп турчу. Булардын баардыгы билинбеген, бирок ички туюмунда сезилип келген туңгуюк ойлор акыркы маарасына келип жетет. Психологиялык бул сыяктуу кырдаал шарт үстү-үстүнө топтоло берип, акыры сыртка чыгарууга өбөлгө болуучу жагдай сырткы экстралингвистикалык фактор берилет:

Таксыр, жетимиңди тыйып ал.

Жетимиңди тыйбасаң,

Казына мүлктү чачабыз,

Бет алган жакка качабыз.

Минтип турса жетимиң,

Туш-туштукөздөй кетебиз» (Семетей. 1959,75).

Букардын элинин ич ара Семетейди жетим деп бөлүшү аны жактырбай, жек көргөн көз карашынан эле Семетей ичтен сызып байкап, туюп, бүдөмүк, түшүнүксүз ойдо жүргөн. Берилген контекстте элдин арасындагы бузукулардын жек көрүүсү *жетимиң, тыйып ал* деген сөздөр менен түшүндүрүлдү. Бул ой Семетейге түздөн-түз жетип турбаса да, подтексттик кыйытма ойдун баары биригип келип, Семетейдин психикалык ички туюмуна катуу таасир этти. Эжем деп жүргөн Каныкей өз энеси экенин сезип аңдап билет. Кантсе да, чындыктын аягына чыгуу үчүн, өзүнүн ички туюмунда тынчтык бербей жаткан ойлорунун табышмактуу сыр түйүнүн чечүү үчүн өз энеси Каныкейге шашып жөө барат. Жөө жүрүү азыркы көз карашта кадимки эле жагдайдай көрүнөт. Бирок ошол доордогу ханзааданын жан жөкөрсүз жөө жөнөп беришинин өзү да психикалык өбөлгө жагдай түзүп турат. Анткени адамдын ар кандай ой кыялы, мүдөөсү бара-бара иш аракетке өтөт. Семетей ичиндеги бугун төмөнкүчө билдирет:

«Катүгүн энем эл кайда?

Бекзааданын жалгызы
Безип жүрөр жан барбы?
Береним энем эл кайда?
Элге жетер күн кайда?
Медерлеп тентип Букарга
Темиркан келип конупсуз,
Төркүнгө келип тунупсуз,
Манастын тентиген уулу дедиртип
Жаман атка калыпсыз. »(Семетей. 1959,138)

Мында Семетейдин өз энесине болгон ички таарынычы, жерге болгон сагынычы, атасына болгон кусалыгы, баатырдык, жигиттик намыскөй сезимдери козголуп, өкүнүү, кайгыруу маанисинде берилди. Контексттеги *катүгүн, эл кайда, бекзааданын жалгызы, безип, тентип, төркүнгө келип, тентиген уул* деген сөздөр Семетейдин ички оюн ачып берүүдө кызмат кылды. Үр сабынын акырындагы *кайда?* деген сөз *эл, күн* деген сөздөр менен айкашып келип, Семетейдин элге болгон сагынычын, жетсем деген эңсөөсүн, таарынычын, ачуусун билдирип жатат. Күчтүү басым кайда деген сөзгө түшүп, суроо иретинде айтылып берилди. *Конупсуз, тунупсуз* деген сөздөр ыргакка карай уйкашып келип ырдын көркөмдүүлүгүн арттырды. Ошону менен катар *кон-этиш* сөзү кыймыл аракеттин бир жерге тынчып токтошун түшүндүрөт. *Кон+ып* этиш сөзүнө чакчылды уюштуруучу мүчө уланып, контекстте *конупсуз* сөзү экинчи жактын сылык формасында турат. Бул сөз Каныкейдин Таластан качып келип, Темиркандын үйүнө токтолуп, конуп жашап калганын билдирип жатса, *тунупсуз* агып турган суунун бир жерге токтоп тунуп калганын түшүндүрөт. Бул жерде Каныкейдин качып келип, төркүнүндө токтоп тунганы менен салыштырылып жатат. Ошондой эле контексттеги *жалгызы* деген сөзү өтмө мааниде келип, баланын, уулдун санын түшүндүрдү. Каныкей Семетейдин оюн түшүнүп, мындай жооп берет:

“Ата, кагылайын, иничек
Кара оозуна кан толсун,
Кандай неме аны айтат
Апий, иним, койгун деп,
Ыргып долу калды эле.” (Семетей. 1959., 138.).

Келтирилген бул мисалда Каныкей Семетейдин оюн толук түшүнүп, билип турса да, алдоо жолуна түштү. Семетейди *кагылайын уничек, койгун* деп деген сөздөр менен жооштутуп жатат. *Кандай неме аны айтат* деген фразада Сарытаздын атын кандай неме деп белгиледи. *Кандай неме* деген сөз эвфемизм катары колдонулду.

Эпостогу кептик этикет пикирлешүүнүн диалог катары берилиши айтуучу тарабынан түзүлгөнү менен, текст ичиндеги ар кандай психикалык кырдаалды түзүүчү жагдай боло алат. Ошондуктан жазуу кебиндеги диалог менен оозеки кептеги, айрыкча, эпостордогу диалог өзгөчөлөнөт. Оозеки кепте сөз бөтөн кеп катары айтуучунун үнү менен берилип, ошол учурдагы карама-каршылыктуу же катарлаш келүүчү бир катар жагдайлар камтылат. Ал эки жактуу гана сүйлөшүүсү эмес, өзүнүн логикалык өнүгүүсү менен айырмаланган, айрым учурда конфликтке чейин өсүп жеткен, психологиялык жагдайларды бириктирген мезгилдик философиялык карым-катыштуу процесс. Диалогдук кеп жазуу тексттерде адамдын маданий социалдык деңгээлин билдирет да, андан окуучу көп сабак алууга түрткү берет. Оозеки тексттеги диалогдо өз бөтөн кеп айтуучунун жеке кеп маданиятынын деңгээли, сөз болуп жаткан кырдаал-шарт жана жалпы элдик этномаданий менталитет чыгылдырылат. Бул сыяктуу ойду «Таасир этүүнүн психологиясы» аттуу монографиядан да кезиктиребиз: «Диалог учурунда ар дайым эле адамдар ички жан дүйнөсүндөгү, психикасындагы оюн толук түшүндүрүүгө жетише бербейт. Түзүлгөн шарт кырдаалга жараша адамдар сүйлөшүү учурунда конфликтке, карама-каршы пикир келишпестиктерге дуушар болушат. Эки адам сүйлөшсө эле диалог түзүлдү дебейбиз. Ал үчүн сүйлөшүп жаткан адамдар бирин-бири толук түшүнүп, максаттуу жакшы пикирлешүүгө жетишсе гана диалог болот. Кээде жакшы диалог учурунда кептешүүгө катышкан адамдар өздөрү аны бузуп коюшат». (Психология воздействия. 1989,38.).

Каныкей Сарытаздын Семетейге жолукканын мурун эле угуп, билген. Билмексен болуп, *аний, ата деп чоочуп, уничек* деп эркелетип жатат. Бирок аны алдап жаткан аракетин *долу* деген сөз менен билдирилип турат.

Манасчы Каныкейдин бул көрүнүшүн, куулук образын ачып берүү үчүн *долу* сөзүн колдонду. Долу сөзү Каныкейдин атынын ордуна колдонулуп, анын адамдык сапатынын, түзүлгөн жагдайга карата анын мүнөзүнүн көрүнүшүн сүрөттөп элестүү берип жатат. Каныкейдин билмексен болуп, чындыкты жашырганы Семетейге катуу таасир этип, анын ачуусун келтирет. Ал Каныкейге төмөнкү жорукту жасайт. Бул көрүнүш эпосто мындайча сүрөттөлөт:

“Баатырдан калган Семетей,
Күйүп жаны чыкты эми.
Колун кармап калганы,
Кара жолтой жетим кул,
Катуу кармап салганы
Кармаганга чыдабай,
Күйүп жанып чыркырап,
Айла кетип, жан күйүп,
Айтып ийди буркурап
Кое бер, жетим колумду,
Кулунум, казба менин орумду” (Семетей. 1959, 138.).

Семетейдин азыркы көрүнүшү “аффект” абалга келип калды. Аффект жөнүндө психология илиминде мындай делет:» Аффект – адамдын эмоционалдык абалынын кыска убакытта катуу өзгөрүүгө учурашы. Мында капыстан тез өзгөрүлгөн кырдаал, шарттын, окуянын таасири адамды кыска убакыттагы аң-сезимсиз абалга алып келет. Аффективдик абалда адам аң-сезимдүүлүк контролун жоготот». (Психология речи. 1946, 270.)

Келтирилген мисалда Семетейдин аффект абалы *кара жолтой* деген сөз менен билдирилди. Бул сөз менен Семетейдин өзүн билбей ою карага бурулуп, энесин өлтүрүп да койгондон кайра тайбас болуп ачуусу келгенин көрөбүз. Каныкейге карай колдонулган *жаны чыркырап, жан күйүп, казба, орумду* деген сөздөр аркылуу Каныкейдин оюн түшүнсөк болот. *Күйүп жаны чыкты* эми деген фразадагы жаны чыкты Семетейдин ички туюмундагы ойлор тездеп ички чыңалуу күчөп, ичине батпай, катуу күйүп чыкканынан кабар берет.

Адамдын ички психикасын көбүнчө жан менен да байла-

ныштырып айтышат. Жаны ооруган Каныкей *коё бер, жетим* деп ички кыйналуусун билдирет. Каныкей Семетейге ачуусу келип жетим дегени менен аны аяп, *кулунум* деп айтып жатат. Контекстте кулунум сөзү номинативдик атоо маанисинен алыстап, өтмө мааниде колдонулуп, ойду образдуу, элестүү түшүндүрдү. Психологияда «аффект» деп аталган абалга жетүү *жаны чыгып, жаны күйүп* деген сөздөр менен түшүндүрүлдү. Кыргыз тилинде жан сөзү - абстрактуу түшүнүк, жаны жай албайт, жаны кыйналат, жаны көзүнө көрүнөт, жаны чыгып кетти, жан жок ж. б. сөз айкаштарын карасак, негизги семантикалык өзөктү түзүп турган сөз конкреттүү бир түшүнүккө ээ эмес. Дифференциялап карасак, жан кайсы бир учурда конкреттүүлүккө айланат. Маселен, Үйдө кыбыр эткен жан жок десе, анда адам жөнүндө сөз болуп жаткан болот. Ал эми калган учурда адам баласынын психикалык жагдайы, эмоциясы жөнүндө түшүнүк берет. Салыштырып көрөлү, жаны жай албайт - адам жана анын иш-аракети жөнүндө, башкача айтканда, тынчы жок, кыймылды туюндурат. Айрым учурда оорулуу абалды билдирет: жанын коёр жер таппайт, жанын жай алдырбайт ж. б. Андан башка коркуу сезимин туюндуруу үчүн жаны көзүнө көрүнүү, жаны чыгуу, жан кулактын учунда деген туруктуу сөз айкаштарын алсак, фразеологиялык тизмекти тизип турган негизги компонент жан болот да, адамдын ар кандай кооптонуусунун, коркуунун ички туюмдук абалын берүүнүн эмоциялык чени болуп кызмат аткарат.

Чынында корккон нерсе көзгө элестейт, катуу корккондон дене өлүп калган сыяктуу сүйлөй албай, кыймылдай албай калган абалга келет. Ошондон улам коркуу сезими сезүү органдарына таасир эткендиктен, эмоционалдык чыңалуунун чени көз менен, кулак менен байланыштуу берилет. Каныкейдин да жан дүйнөсүнө бүлүк түшүп өз баласына туура эмес мамиле жасап, айтылган сынаакы сөзү энантиосемиялуу ою аркылуу берилип жатат. Өз ичиндеги карама-каршылыктуу ою текст тутумунда кадимки жашоо-турмуштагы психикалык жагдай сыяктуу көрүнөт. Сүйлөөрдөн мурун кандай багыт аларын, ар бир сөздүн жыйынтыгын маанисин ойлоо керек эле. Каныкейдин азыркы абалы тууралуу А. Н. Леонтьевдин пикиринде мындай делет:

«...биринчиден, кептешүү учурунда айтылып жаткан пикир, ой жөнүндө тез жана туура багыт алып, ага карата ориентировканы (ык алууну) туура тандап, ички ойлообуздун жыйынтыгын бат чыгарып кептешүүгө туура пикир кошуубуз керек; экинчиден, кептешүү актысынын мазмунун туура тандап, пландаштыруу керек; үчүнчүдөн, кептешүү мазмунун туура түшүндүрүү үчүн керектүү сөз каражаттарын туура тандоо зарыл; төртүнчүдөн, сүйлөшүү учурунда өзүнүн айткан кебине карата жыйынтыктуу жакшы жооп алууга жетишүү. Эгер ушул кептик актылардын бири эле бузулса, ал сүйлөшүү учурунда өзүнүн ички оюна окшош жакшы жоопторду ала албайт, бул сүйлөшүү эффективдүүлүгүн жоготот» (Леонтьев А. А. 1967,29.).

Акылга жетик Каныкей эне баласы Семетейдин оюн угуп ички туюмун толук түшүнөт, аны эми алдоого да мүмкүн эмес экенин билгенден кийин чындыкты айтууну чечип, сөз баштайт. Айта турган сөздөрүн ички туюмунда даярдап, иретке келтирет. Баласынын психикасына терс таасир тийгизип албай, анын элге болгон эңсөөсүн, атага болгон сагынуусун угузууда туура жеткирүү үчүн өз ичинен оюн иретке салат.

Тексттин тутумунда адамдын психикалык жагдайы жана анын сөз каражаттары аркылуу туюндурулушу текст ичиндеги кырдаал-шартты аныктап турат. Демек, адам психикасына таасир эткен тышкы объекти ички жан дүйнөбүздө ар түрдүү реакцияны пайда кылат. Тышкы таасирдин аракетинен улам адамда сөзсүз ички туюмдук ой, көз караш, жооп болот. Ал ой биз жогоруда байкагандай сыртка чыгарылат, же айтылбай кала берет. Мындай түзүлгөн кырдаалды түшүндүрүүдө лингвистикалык каражаттар аракетке келип, пайдаланылат.

ПСИХИКАЛЫК КАБЫЛ АЛУУ ПРОЦЕССИ ЖАНА АНЫ ТҮШҮНДҮРҮҮ КАРАЖАТТАРЫ

Жаратылыштык кубулуштар, окуялар, көрүнүштөр бардык адам баласына улутуна карабастан бирдей таасир этет. Бирок аны кабылдап, кайрадан атоосу ар бир улуттун жеке өзгөчөлүгүнө жараша ишке ашат, ошого байланыштуу улуттук этностук психологиялык кабылдоо жана психолингвистикалык каражаттар пайда болуп отурат. Ар бир улуттук тилдин жеке өзүнө тиешелүү улуттук психикалык кабылдоосу, кайра чагылдыруусу жана тыбыштык түзүлүшү болуп, ошону менен катар бир улутту экинчи бир улуттан айырмалоо аркылуу тилдик каражаттары пайда болуп турат. Ошол себептен дүйнө элдеринде бирдей эле көрүнүштөгү предмет ар бир улутта ар башкача аталып, улуттук кабылдоо, психика менен байланыштуу болот. Алсак “нан” деген сөз немец, англия, орус, япон ж. б. тилдеринде өздөрүнө тиешелүү түшүнүктү атоочу тыбыштар менен аталып жазылат. “Сөздүн тышкы жагын тыбыштардын курамы, ал эми ички жагын анын мааниси түзөт. Бул экөө бири-бирине дал келишпейинче, ал сөздүк касиетке ээ боло албайт. Демек, булар бири экинчисине шайкеш келгенде гана, сөз тилдик бирдик катары кандайдыр бир түшүнүктү билдирип, лексикалык составда жашай алат”. (Өмүралиева С. 2005, 8.).

Ал эми ар бир улуттун өздөрүнүн тилдик закондору, тыбыштык түзүлүшү болгондуктан, алардын өздөрү атаган сөздүн ички мааниси менен тышкы тыбыштык курамы улуттук дүйнө кабылдоо, туюм, психикасы менен тыгыз байланыштуу болот. Адам баласы өзү курчап турган чөйрөнү таанып-билүү менен өз ара таасир этүүчү абалда турат. «Объективдүү чындык, көрүнүш сезүү органдарына таасир этип, кабыл алынып, адамдын баш мээсинде ой, элестетүү, сезүү, умтулуу катары чагылат, анын тигил же бул кыймылдарына жооп берүүчү реакцияларды пайда кылат. Ал чагылуу адамдын ички субъективдүү жан дүйнөсүн түзөт. Адамдын баш мээсинде заттардын, көрүнүштөрдүн чагылган образдары алардын копиясы, сүрөтү катары туюлуп сезилет, бирок ал чыныгы заттын өзү эмес» (Немов Р. С. 1998. 80.). Баш мээде пайда болгон заттык чагы-

луу, келбет, элес адамдын көз алдына тартылып, ал жөнүндөгү жаралган образды алып келет да, денотацияны пайда кылат. Ал денотативдик түшүнүк атоого муктаж болот, натыйжада аны атоо аркылуу номинация же андан улам келип чыккан коннотация (коннотациялык атоо, же маани) келип чыгат. Бул сыяктуу атоолордун пайда болушунан улам тилде лексикалык бирдиктердин көбөйүшү же семиотикалык системанын кеңейиши болуп турушу табигый процесс. «Эгерде ар бир жаңы түшүнүктүн атын атоого адам аң-туюмунда мурунку заттар же денотаттар жөнүндө элес берсе, акыл-эсте анализ жана синтездештирүүнүн натыйжасында мурунку эле аталыштардагы сөздөрдүн жаңы мааниси кеңеет да, семантикалык системанын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Ал эми акыл-эсте ага окшош образды бербесе, анда жаңы сөз пайда болот да, лексикалык составдын байышына алып келет. Мындай атоолор кеп каражаттары катары оюн башкаларга билдирүү үчүн кызмат кылат. Ошону менен тилде лексикалык бирдиктер (сөздөр) жана пикирлешүү каражаттары пайда болуп турат». (Структуры языкового сознания. 1990,10.).

“Турмуштук чындыкты коомдук көрүнүштөрдү, предметтерди атап берүү мүмкүнчүлүгүнө карата сөз өзү атаган түшүнүктөр менен формалдык жактан байланышта болот. Ошондуктан тилдин негизги курулуш материалы, объектиси – сөз, демек, сөз – тилдик бирдик”. (Структуры языкового сознания. 1990, 6.).

Кабыл алуунун натыйжасында баш мээдеги чагылган объективдүү чындык, зат же көрүнүш сезүү органдары аркылуу сезилгенин туябыз. Анын жардамы менен заттын элеси, көрүнүшү, образы толук көз алдыбызга өзүндөй болуп элестелип калат. Ал эми кабыл алууда предметтердин, кубулуштардын, заттардын айрым гана касиеттери чагылбастан, алардын бардык касиеттери, ички байланыштары толугу менен кабыл алынып чагылдырылат. Ошондуктан биз атаган түшүнүктөр сүйлөшүүдө кеңири колдонулуп, өзүнүн атоо функциясын, касиетин толук аткарып келүүдө. Психоллингвистикалык эмгектерде Т. Г. Заридзе сөздү атоого чейинки баш мээдеги тышкы көрүнүштөрдү кабыл алуу чагылдыруу процесстери жөнүндө

төмөнкүдөй ойду айтат: «Кабыл алуу – бул заттардын, кубулуштардын сезүү органдарына таасир этишинин натыйжасында көрүнүштөрдүн толук касиеттери, формалары баш мээде сүрөттөлүп чагылышы, көз алдыга тартылып элестелген субъективдүү образы. Кабыл алуу сезүү туюусуз ишке ашпайт. Кабыл алууда көрүү, угуу, жыт сезүү, даам татуу, тери сезимдери негизги роль ойношот. Физиологиялык дене түзүлүшүбүздөгү көз, кулак, мурун тил, тери кабыл алуунун функциясын аткарат». (Заридзе Т. Г. 1987, 60.)

Биз баш мээде кабыл алып атаган түшүнүктөр, нерселер, кубулуштар аң-сезимибизде ички субъективдүү ой жүгүртүү, элестүү образы катары кабыл алынат. Ошону менен катар бизге көрүнгөн, сезилген, туюлган нерселер, кубулуштар биздин аң-сезимибизден сырткары өз алдынча көз карандысыз жашайт, ал эми ошол зат жөнүндө сезүү органдарыбыз аркылуу сезип, туюп кабылдаган элестүү көрүнүш биздин ички жан дүйнөбүздөгү жашаган чыныгы образы, чагылышы болуп саналат. Баш мээдеги чагылган нерселерди, кубулуштарды атоо менен биз сөздөрдү жаратабыз. Ал эми сөздөр сүйлөшүүдө, пикир алышууда чоң роль ойнойт. Адам турмушунун бардык керектөөлөрүндө, бири-бири менен байланыш түзүүдө сөз чоң кызмат аткарып келүүдө. “Сөздөрдүн көпчүлүгү нерсенин өңү-түсү менен формасынын, белгиси менен сапатынын, ошондой эле кыймыл-аракеттин, ал-абалдын ж. б. , аты катары кезигет (Өмүралиева С. 2005, 10.).

Иштин максатына ылайык «Манас» эпосундагы психикалык абалды туюндуруучу сөздүк бирдиктерди карап чыгуу менен психикалык жагдай жана денотат, сөз деген чынжырчаны конкреттүү зат ----- денотат ----- номинация сыяктуу эле адам акыл эсине чагылдырылган туюмдун берилишин конкреттүүдөн абстрактуулукка, абстракциядан конкреттүүлүккө айланып туруучу психолингвистикалык жуурулуш катары карашыбыз абзел.

Бизди курчап турган заттарды, кубулуштарды, болуп туруучу окуяларды баш мээде кабыл алып, аны чагылдырып атоону, түшүндүрүүнү “Манас” эпосунан карап, объективдүү дүйнөнү элдик акыл-ой менен кабыл алууну улуу тексттен

издесек. Ал үчүн бул улуу тексттин тилин жараткан элдик таланттардын аң-туюмундай кабыл алып, сезишибиз керек.

Психологиялык абалды жаратуу психологиялык жагдайдан улам пайда болот. Жагдай-шарт тиешелүү даражада өзүн курчап турган чөйрөдөн улам келип чыгат, ал айланадагы адамдардын кабылдоосу менен алардын кайрадан болуучу, жаралуучу реакциясына айланат. Кадимки жашоо-турмуштагы адам чыгармачылыгындагы ар тараптуу иш-аракеттердин натыйжасы – абалдын бирөөнөн экинчисине өтүп, өзгөрүп туруучу закон ченемдүү көрүнүш. Кубануу да, кайгыруу да, ирээнжүү да адамдардын өз ара мамилесинен, курчаган чөйрөсүнөн келип чыгат. Ошондуктан психологиялык абалды психикалык жагдайдын натыйжасы катары кароо керек. Анткени ал таңданууну пайда кылуучу көрүнүш, кубулуш же адамдардын мамилеси экендиги чындык. Бул жагдайдын, абалдын түзүлүшүнө болгон өбөлгө маанилүү.

Төмөндөгү мисалдагы Жолойдун кебетеси текстти окуучуларга, угуучуларга өзгөчө таасир берет. Мында Жолойдун баатырдык кейпи карама-каршылыктуу, оксюморондук ыкма менен берилген нарк-насили сүрөттөлөт. Эпостогу айтылуу “Көкөтөйдүн ашындагы” күрөшкө чыккан Жолойду мындайча сүрөттөйт.

“Атасы бар, бата жок,
Айтканы бар ката жок.
Энеси бар нике жок,
Элде мындай бөкө жок.
Көлдөлөңү көп жоон.
Көк торгундан кийген тон.
Туурасы жоон, бою бас,
Дулдугуй беттүү өңү саз.
Душмандын зору динге кас” (Манас. 1981,183.)

Жолойдун кандай киши экенин тааныштырууда угуучуларга сүрөттөөдө манасчы *атасы бар, бата жок, энеси бар, нике жок* деген сүйлөмдөр менен баштоодо. *Көлдөлөңү көп жоон* деп туурасына чоңоюп кеткенин айтып, аны кийинки строфада толуктап жатат. *Туурасы жоон, бою бас деген көлдөлөңү, туура-*

сы деген сөздөр менен синоним болуп келди. Акыл-эс, көрүү аркылуу эле эмес угуу менен да кабыл алабыз. Мындай кабыл алууда сүрөттөп берүүдө, жеткирүүдө сөздүн таасири чоң роль ойнойт. *Атасы бар, бата жок, энеси бар, нике жок* деген оксюморон сөзү ошол учурдагы жагдай шартты билдирет. Атасы жана энеси жок бала төрөлбөй, бирок диний көз карашта, адамдык нормада да үй-бүлөдө төрөлүү негизги шарт. Ошондон улам, Жолойдун терс сапаты катары кудай жалгабаган, кудайдын да, адамдын да батасы тийбеген катары сүрөттөлөт. Тышкы кейпи да эбегейсиз, эби-сыны жок жоон жана бою бас синонимдери менен бирге келип душмандык мамилеси тексттин мурунку бөлүгүнөн эле тааныш болгондуктан, психологиялык алдын-ала жагдайдын түзүлүшүнөн улам кийинки жагдайларга өбөлгө болуп кызмат аткарууда.

Жогорудагы контекстте *бата жок, нике жок* деген сөз айкаштары Жолойдун жаралыш мүнөзү коомдук, моралдык сапаттарга туура келбеген көрүнүш катары айтылууда.

Андай каалоосуз, никесиз төрөлгөн балдар бүгүнкү күндө деле жылуу кабыл алынбайт. Бул ойду элде мындай бөкө жок деген сап менен бекемдөөдө. Ал эми Жолойдун сырткы көрүнүшүн *көп жоон, туурасы жоон, бою бас, дулдугуй бет, өңү саз* деген сөздөр менен сүрөттөлсө, анын ой жүгүртүүсү, коомго болгон көз карашы, аң-сезими *душмандын зору, динге кас* деген сөз айкаштары менен билдирилди. *Душмандын зору* демек, *зору* деген сөздү *чоңу, күчтүүсү, алпы, мыкаачысы ж. б.* сөздөр менен алмаштырсак болот, ушул мүмкүнчүлүктөрдү ичине батырып турат. Ал эми *динге кас* дегени бардык адамзаты сыйынып, ишенген диний ишенимдерге, адамзатынын жалпы кызыкчылыктарына каршы турган, аң-сезимсиз душмандын элесин сүрөттөйт. Мындагы элде *мындай бөкө жок* деген саптагы *бөкө жок* деген сөз Жолойдун чыныгы өзүнүн бардык сапаттарына карата айтылып, аны атап көрсөтүүдө. Бул жерде *бөкө жок жийиркеничтүү, көңүл аздыруу жагымсыз* деген мааниде айтылып, аны угуучулардын көз алдына образдуу, ары элестүү берүү максатында колдонулду.

Эпостогу Жолойдун жалпы көрүнүшү, анын жаралышы, аң-сезими ой жүгүртүүсү, адамдык сапаты жөнүндө сүрөттөгөн

бул баянды уккандан кийин Жолойду кыргыз элинин кас душманы экенинен элес берет.

Эс тутумда кабылданган сөздөр атоо маанисине гана ээ болбостон, образдуулукту, элестүүлүктү жана адам мүнөзүн ачып берүүдөгү тактыкты пайда кылуу максатында да колдонулат

«Чамынганы соо болбос,

Шаңы чыкты сур жолборс.

Адам түрү жоголуп,

Арстандай комдонуп,

Алындаган доолду

Кагарында оңдонуп,

Долу калса кагылып,

Кашындагы кырк бөрү

Кыя жоон Үрбүнү

Өлтүрөт эле жабылып» (Манас. 1981,158.).

Бул көрсөтүлгөн мисалдагы *сур жолборс*, *кырк бөрү* деген сөздөр жолборстун өңү, бөрүнүн саны катары эмес, адамдын образын, сапатын, элесин атоо маанисинде келди. Мында *сур жолборс* эр Манастын жолборс мүнөз ачуулуу, жырткычтыгын ачууда жолборс сөзү өтмө мааниде колдонулду. Ошондой эле кырк бөрү эр Манастын кырк жигитине бөрүдөй жырткыч, добулбас урулса туш болгонду талоочу мүнөзүн берүүдө салыштырып, өтмө мааниде берилди.

Үрбүнүн сөзүнө ачуусу келген Манастын көрүнүшүн *адам түрү жоголуп*, *арстандай комдонуп* деп салыштырылды. Мында Манас арстанга салыштырылып, арстан сөзү образдуу мааниде келди. Айтылган сөзгө жооп кылып ачууланган Манастын кыймылын *комдонуп*, *жоголуп*, *оңдонуп*, *кагылып*, *жабылып* деген сөздөр менен түшүндүрдү. Мындагы *комдонуп* туунду сөз *арстандай* менен айкашып, Манастын мүнөзү арстанга салыштырылып, мышыктай баса калууга даярдалган абалы, образы *комдон* сөзү менен түшүндүрүлдү. Манастын ички туюмунда ачуусу келип, айтылган сөзгө сынып, өлтүрүүдөн тайбаган, адамдан сырт сапаттары психикалык жагдайды түзөт.

Бул психологиядагы кыска убакыттагы аффект абалына жакындайт. Адам түрү жоголуп деп мында жоголуп сөзү басым менен айтылууда. Баатырлардын согуштук аракеттери учу-

рунда кагылчу доолдун ачуу үнү, психикалык жана физикалык абалдын шайкеш келишин туюндуруп, кеп каражаттары менен берилип жатат. *Кырк жигит, кырк чоро, кырк кыраан, кырк бөрү* сөз айкаштары *жабылып* деген сөз менен түшүндүрүлдү. Бул жердеги кырк сөзү сокралдык (ыйык) түшүнүктөргө жатат, ал эми аны менен байланышта табулук сөз айкаштары баатырдын баатыр жолдошторун туюндурууда колдонулуп, жабылып этиши өтмө маанидеги этиштик сөз айкаштарын уюштуруу менен душманга карата туш тараптан таасир этүүчү күчтүн образын берүүчү жагдайды түзүп турат.

Окуялардын жүрүшү менен эпосто адамдын кыйналуу, айрылуу, өкүнүү, кайгыруу сыяктуу ички психикасын чагылдырган сөздөр арбын учурайт:

«Көк түтүнү бур этти,
Көкүрөктөн жан кетти.
Көз алдында тургандар,
Көпчүлүгү чур этти». (Манас. 1981,27.).

Келтирилген бул мисалдагы *көк түтүнү* деген сөз жан деген сөздүн синоними катары колдонулуп, номинативдик мааниден таптакыр алыстап, байланышсыз туруп, өтмө мааниде колдонулду. Жандын чыгышын образдуу, элестүү, түшүнүктүү берүү максатында пайдаланылды. *Көкүрөктөн жан кетти* деген фразада адамдын жансыз, өлүк экени түшүндүрүлүүдө.

Адам төрөлгөндөн өлгөнгө чейин өзү менен кошо жашап жүргөн сезүү, туюу, акыл-эс, көрүү, угуу, кыймылдоо ж. б. абалдар жан менен бирге адам денесинен чыгып кеткенин *бур этти* деген сөз менен түшүндүрдү. Демек, жандын көк түтүнгө окшош абада көрүнүп, көрүнбөй, тез, кыска убакытта *бур* деп чыгышын сүрөттөп көрсөттү. Аны көрүп кыйналган, кайгырган, өкүнгөн адамдардын ички психикалык абалын *чур этти* деген сөз менен билдирди. Жалпы турган көпчүлүк кыймылдуу, жандуу дененин, жансыз, кыймылсыз абалга өтүп, түбөлүккө бул жарыктык менен кош айтышып, жок болуусуна кайгырып, ыйлап, чуркурап ызы-чууга түшүшөт.

«Арманда бойдон өттүңбү?!
Укпадым урмат кебиңди,
Узактан барып келгенче,

Уу өлүм тапты этиңди!
Айттырбай керээз сөзүңдү,
Ажал торгоп өзүңдү,
Тириликте көрбөдүм
Атакем, сенин көзүңдү!
Ал сөздү айтып айкырып,
Айгай салып бакырып,
Бокмурун ыйлап болкулдап,
Сууга салган чыбыктай
Тула бою солкулдап». (Манас. 1980,28.).

Көкөтөйдүн жалгыз уулу атасынын көзүн көрбөй, акыркы керээзин укпай калат. Мына ушуну арман кылып, атасынын тиги дүйнөгө аттанып кетишине, бул дүйнө менен түбөлүк коштошконуна өкүнүп, кыйкырып ыйлап жатат. Бокмурун атасынын тирүү көзүн көрбөй анын ордуна анын өлүк, жансыз турган денесин көргөндө, өмүр, өлүм, өкүрүктү укканда анын ички жан дүйнөсүнө бүлүк түшүп, кайгырып ыйлайт. Манасчы анын мындай оор абалын алынган контекстте *арманда өт-түңбү, укпадым, кебиңди, узактан, келгенче, уу, өлүм, ажал торгоп, сенин көзүңдү* деген сөздөр, сөз айкаштары аркылуу берди. Мындагы акырет, тирилик деген сөздөр өмүр-өлүм деген түшүнүктөрдү берип, жашоонун өзү карама-каршы турган көрүнүштөрдөн, нерселерден турарын дагы бир жолу толуктап жатат. Контекстте акырет кеттиңби деп, атасынын түбөлүк коштошуп келбес жайга кеткенине, тириликте көрбөдүм деп, бул жашоодо эми мындан ары көрбөшүнө өкүнүп жатат. Ошондой эле укпадым кебиңди, керээз сөзүңдү, көрбөдүм көзүңдү, деп Бокмурун зар какшап ыйлайт.

Кыргыздар сөз күчүнө катуу баа берип келгени ушундан көрүнөт. Адам акыркы сапарга узап бара жатканда ички жан дүйнөсүндөгү бук болгон арманын, жетпей калган максаттарын, ичтен ойлоп жүргөн каалоолорун жашырып, кийин айтам деп, айтылбай жүргөн сырларын өзүнүн каалоосу менен жакын адамдарына угузуп кетчү. Ал адамдын акыркы сөзү урмат-сыйга ээ болчу. Эгер узап бараткан адам ички оюн сүйлөөгө, айтууга дарманы келбесе, ага жетишпесе, тиктеген көзү, ирме-

ген кирпичтеринен адамдар аз болсо да сезип, түшүнүп турушчу. Демек, адам ички психикасындагы ой-пикирин сөз менен да, сырткы кебете кешпирдин ар кандай калыпта өзгөрүшү менен да түшүндүрө алган. Аны биз контексттеги *кебиңди, сөзүңдү, көзүңдү* деген сөздөр аркылуу байкай алдык. Бокмурундун кайгырып ыйлаганы, ички бугун чыгарып буулукканы *айгай салып бакырып, ыйлап болкулдап* деген сөз айкашы, фраза менен түшүндүрүлгөн. Бокмурундун ушул көрүнүшүн образдуу, элестүү берүү максатында *сууга салган чыбыктай, тула бою солкулдап* деген фраза менен чыбыкка салыштырылды. Мындагы *чыбык* деген номинативден салыштыруу иретинде *чыбыктай* деген сөз пайда болду:

«Кытайдын колу ачыкта,
Кыйла иш болор ашыкпа
Түн болгондо карасаң
Түтүн чыгат токойдон
Жылдыздай болгон от көрөт.
Ар кайсы жерден ачыктан,
Чыга калган от көрөт». (Манас. 1984, 268.).

Келтирилген бул мисалдагы *кол* деген сөз өзүнүн номинативдик атоо функциясынан алыстап өтмө мааниде колдонулду.

Нуукер дөө токойдо жүргөн кыргыздын колунун ачык санын билбей кыжаалат болуп турган жери. Кытайдын колу астындагы душманынын санын толук билбей токойго кирүүдөн коркушуп, ачык жерде акмалап жатышты. Бул жерде Салбырынга аң уулап барган балдардын санын душмандын көзүнө көп кылып, көрсөтүп, сүр кылып нур чачыратканын *жылдыздай* деген салыштыруу менен берүүдө. Түнкүсүн токойдун ар кайсы жеринен жылдыздай жанып күйгөн отту көрүп, болжолдогон душманынын саны көп экен деп, кытайдын колу кыжаалаттанышууда. Адамдар сырткы дүйнөдөгү болуп жаткан кубулуштарды кабыл алгандан кийин, анын ички туюмунда пайда болгон элестүү, образдарга карай ички чыңалуу, ойлоону же ички жооп болот.

Ички толгонуунун жообун билдирген адам айтуучу, ал эми анын жообун тыңдаган экинчи тарап угуучу болот. Айтуучу ме-

нен угуучунун ортосундагы кандайдыр бир информациянын алмашылышы сүйлөшүүнү түзөт. Сүйлөшүү аркылуу адамдар бири-бири менен мамиле жасай алышат. Ал эми биздин сүйлөшүүбүз, информация алмашуубуз, коммуникативдик карым-катнашыбыз тил аркылуу (вербалдык) жана мимика, музыка, сүрөт ж. б. (вербалдык эмес) аркылуу түшүндүрүлөт. Мындагы вербалдык сүйлөшүүнүн негизги каражаты болуп сөз саналгандыктан, сүйлөшүүнүн ушул түрүндө көпчүлүк пикир алышат. Вербалдык сүйлөшүүдө информация берүүчү адам айта турган оюна карай сөздөрдү, сөз тизмектерин тандап, оюн иреттеп, маалыматты угуучу тарап адамга багыттайт. Анын айткан информациясын экинчи угуучу кабылдап, ички туюмунда ошого карата оюн багыттап, ага карата болгон баасын, жообун билдирет. Айтылып жаткан сөзгө, ойго карай анын жүрүш-турушу өзгөрүлөт, иш аракеттерин өзгөртөт же кошумча таасир этет “Сөз адамды өлтүрөт, сөз адамды өстүрөт” деген макалдын мааниси да ушундан келип чыккан. “Реципиент (кабыл алуучу) кабыл алган информацияны чечмелеп түшүнүп, ошого жараша өзүнүн жүрүш-турушун өзгөртөт”. (Психоллингвистические исследования. Значения слова и понимание текста. 1988, 61.).

Сүйлөшүүдө айтылуучу сөз ачык, же, жашыруун айтылат. Берилүүчү информациялар оозеки, жазуу, диалог, монолог түрүндө билдирилет.

Кептик сүйлөшүүдө информацияны билдирүүнүн эң кеңири таркалган түрү – диалог. Диалогдук сүйлөшүү ар дайым кептик репликаны (каяша) какшык макулдашуу, түшүндүрүү, тартылуу ж. б. маанайларда жүргүзүлгөндүктөн, адамдар ички жан дүйнөсүндөгү оюн бири-бирине түшүндүрө, айтыша алат, башкача айтканда, чер жазып сүйлөшүшөт.

«Адамдар бири-бири менен диалог түзүп, ички ойлорун талкуулап, ой бөлүшкөндө гана алар өздөрүнүн ички психологиялык тынчтык бербеген пикирлерине жооп алып аныктаган болот. Диалог аркылуу өз ара сүйлөшүү менен катар ички аң-туюмунда айтылып жаткан кепти анализдеп, өздөрүнүн сырткы дүйнө жөнүндөгү көз караштарын бекемдеп, ошол эле учурда өстүрүшөт». (Речевое воздействие в сфере массовой

коммуникации. 1990. 16).

Диалогдук сүйлөшүүдө адамдардын бири-биринин пикирин туура терең аңдоо түшүнүшө сүйлөшүүгө катышкандардын ортосундагы өз ара мамиле, кабыл алууга байланыштуу. Анда эпостон сүйлөшүүдөгү диалогдорго көңүл бурсак:

«Атакеси Бай туруп,
Бир күнү муну ойлонду,
Жеркен какыр жер экен,
Кашкарыңа карасак,
Суусу булак, жери таш,
Баары душман, эли кас.
Мал багуучу жери аз,
Балам, Бакай, ойлонуп,
Башыңды алып мында кач.
Масың тарап, көзүңдү ач,
Алгын деди сөзүмдү,
Ачкын деди көзүңдү.
Сар-Көлдө калды тууганың,
Зардабына чыдабай,
Зарыгып келип турганым.
Аз болгон соң атадан,
Абыдан менин курганым.
Эки балам сен болдуң,
Эмгектүү карган мен болдум.
Ороздунун он уулу,
Ойло, балам, сен муну,
Биздин малды алгандан,
Бүткөндүр деймин өз куну.
Жашың жетти он сегиз,
Жайытта малың куп тегиз,
Аттар жолдуу, төө семиз,
Ат току, балам, минейин,
Ай балтам белге илейин,
«Алда» – деп жолго кирейин,
Алтайдын тоосун чалайын». (Манас. 1984, 192.)

Мындагы информацияны айтуучу Бай өз башынан өткөн турмуштук, кабыл алууларын, байкоолорун өзүнүн ички тую-

мунда көптөн бери ойлоп акылга салып, калчап, өлчөп баласына акыл айтып турган жери берилди. Ал өз оюн, ички туюмуна бүлүк салып, тынчтандырбай жаткан маалыматты баласына жеткирүүдө ойлонуп, *мындан кач, көзүңдү ач, масың тарап, калды тууганың, зардабына чыдабай, зарыгып турганым, аз болгон соң атадан, менин курганым, эки балам сен болдуң, Ороздунун он уулу, малды алгандан, өз куну, малың куп* тегиз деген сөз айкаштары, фразалар колдонулду. Турмуштук *ал-абал*, эртеңки келечек көрүнүштү, жашоонун жүрүшүн өзүнүн дүйнө кабылдоосунда анализдеп, байкоолорун жүргүзүп, салыштырып, өткөн тажрыйбага таянып баласына айтып жатат. Өзүнүн күчүнө күч, кайрат кирип *Ат току, минейин, айбалтаны белге илейин, алда* деп жолго кирейин дейт. Ал эми *белге илейин бел күчү көп экен* деп кайраттуу адамдарды айтышат эмеспи. Бай эртеңки, келечекте жасай турган ишин жакшы тилекте ойлонуп, ниеттенип, аткарууга киришет. Бул ниетин Бай бир нече жылдан бери ойлонуп, ичтен өзүнчө кайра-кайра сүйлөшүп жүргөн. Көптөн берки бул ойлорунун сыртка айтылып чыгышына убакыт келди, мезгил келип жетти. Балдары чоңойду, эс тартты. Диалогдун ички жана тышкы формасы сыяктуу бул жерде психикалык жагдай да бышып жетилет. Тышкы кепти сыртка чыгаруудан мурда айтуучу өз ичинде кайрадан бир нече жолу иштеп чыгат. Ошондуктан айтылуучу кеп өзүнүн баркына, наркына, баасына карата айтылат да, айтуучунун жеке аң-туюму, турмуштук тажрыйбасы, кругозору кеби менен ченелет. Бул – диалогдук монологдуу кеп. Бирок бул жерде угуучунун жообу билинбестен, айтуучунун кебинде сүрөттөө да, активдүү иш аракетке түрткөн кыймылдуу динамика да бар.

Кашкардын жери жаман эмес, бирок ал жайлуу да эмес, малга ылайыксыз эли сага эл эмес, баары душман, эли кас деген толук эмес синонимдердин колдонулушу аркылуу подтексттик маалыматты көптөн бери ойлоп, бышып жетилген маселени сунуштап турат. Мындан улам бизди курчап турган чөйрө адамдын кабылдоосу менен карым-катышта келүү аркылуу психикалык жагдай шартка карата алдын-ала даярдай калышта турмуштук тажрыйба топтоо шарт түзө тургандыгын белгилейбиз. Демек, адамдын бардык иш аракети, кыймылы,

кабылдоосу, жаратылыштык жагдайга карата иш чыгармачылыгы анын ички жана тышкы кебин жаратат. *Башыңды аман алып кач, дүнүйөгө жетишүү, акылыңа келип, салкын кандуу, ойлонсоң боло* дегендин ордуна *мас болуу, көзүн ачуу* сөз айкаштары психикалык өзүнө-өзү корстон болуу деген туюмду көркөм алмаштырууда. Албетте, бул ойду ачыкка чыгарып айтуудан мурда Бакайдын жашоо шартын көп мезгилдер бою иликтөөнүн жыйынтыгы деп кароого шарт түзүлөт.

Психикалык жагдайдын пайда болушунда кабылдоонун этаптары жатат: 1) көрүү, угуу, сезүү; 2) талдоо, (анализ); 3) салыштыруу; 4) жыйынтыктоо. Ошондон кийин гана оюн ишке ашыруунун стратегиясы, тактикасы пайда болот.

«Психологиялык пландан алып караганда, диалогдук сүйлөшүү адамдардын бири-бирине таасир этүүсү болуп эсептелет. Диалогдук сүйлөшүү аркылуу адамдар ички оюн, дүйнөгө болгон көз караштарын, тажрыйбаларын ачык түшүндүрүп бере алышат» (Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия (Ю.А. Жалгтенко, А.А. Леонтьев) 1979, 35). Абасынын айткандарын угуп кабыл алып, ички ой туюмунда анализдеп, ойлонуп жооп берип турган жери:

«Баласы, Бакай кеп айтат,
Барыңыз ата, деп айтат.
Болот деп угам эли бай,
Малга жакшы жери жай
Өзүбүз жерин чалалык,
Ошондо жакшы жер болсо,
Ороздуга кабар салалык,
Аларды да чакырып
Кашыбызга алабыз.
Быйыл он үчүнчү жыл болду,
Бай Жакып белин бууду деп.
Ошондогу баргандан
Ат чабышкан балдардан.
Барып келдик анда деп,
Олжо алышкан чалдардан,
Ошондо мен уккамын,

Ойноп жүргөн балдардан» (Манас. 1984,193.).

Бакайдын атасынын сөзүнө жооп берип турган жеринде кыргыз эли малчылык менен оокаттангандыктан, көпчүлүк учурда малга ылайыктуу жер табууга аракеттенишкен. Мындагы *жер жай* деген сөз айкашында малга ыктуу, чөптүү жерди түшүндүрүп жатат. Эгер жер чындап жакшы болсо, Орозкулду да чакыртып алалы дейт. *Кашыбызга алалы* мында өтмө маанисинде колдонулат. *Каш*-кабакта жайланышкандыктан, көз алдыда болуу, көрүп туруу ж. б. маанини берүү үчүн пайдаланылды.

Бакайдын эл арасында айтылган кеп, сөздөрдөн улам Жакыптын уулдуу болгонун угуп жүргөнү билдирилет. Жакыптын балалуу болгону жөнүндөгү сөз *белин бууду* деген сөз менен түшүндүрүлүп өтмө маанисинде колдонулду. Диалогдо перцепция (кабылдоо), өз ара кабыл алуу процесси өзүнөн өзү аракетке келип, сүйлөшүүнүн туура түзүлүшүнө жана аткарылышына шарт түзөт. Сүйлөшүүгө катышкан адамдар сырткы дүйнөнү кабыл алуудагы жыйынтыгынан өз ички туюмундагы жооп берүүгө билдирүүгө иш аркеттин аткарылышына карата ар биринин ой жүгүртүүсүн, мүмкүнчүлүгүн, табигый дараметин салмактап, натыйжанын пайда-зыянын жашоо деңгээлине, аң-сезиминин чегине карап, адамдык статусуна туура келишин таразалап, бир жыйынтыкка келишет. Андан кийин сүйлөшүүчү адамды, экинчи тарапты тандап, бири-бирине болгон түшүнүүчүлүктү, ой жүгүртүү активдүүлүгү, пассивдүүлүгүнө карай ак пейилдикти, терс мамилени көрсөтө башташат.

Демек, маалыматты айтууда да угуучу тарап тандалат. Сөздү уккан жерге айт, сууну синген жерге куй деген макалдын мааниси ушундадыр. Эпосто Бай өз башындагы оюн айтыш үчүн уулу Бакайды тандап алат. Анын эки уулу жөнүндө айтылат:

«Байдан эки бала бар,
Байкап кебин караңар.
Улуусу аты Бакай дейт,
Нускалап угуп сөздү жейт.
Кичүүсү аты Тайлактыр,
Айылдын көлүн жайлаптыр.

Байдын эки баласы

Дүнүйө жыйып шайлаптыр». (Манас. 1984, 19.)

Мында улуу уулу Бакайдын сөз билги, *акылман сапатын, нускалап угуп сөздү жейт* деген фраза аркылуу түшүндүрдү. Кичүүсү Тайлак сөзгө жок бирок тиричиликке тың болуп өсөт. Ошондуктан атасы Бай балдарынын бул сапатын, мүнөзүн баамдап өз сырын, оюн Бакайга айтып жатат.

Сүйлөшүү процессинде монолог аркылуу информация алмашуу негизги орунда турат. Монологдо жеке бир адамдын сырткы дүйнөнү кабылдоолору тууралуу ой пикир айтылып, бир адамдын ою менен суроо берилип, жооптор айтылып ичтен сүйлөшүлөт. Ал диалогдуу кепке дүйнөгө болгон көз караш ичте тандалып, таразаланып, өлчөнүп бир жыйынтыкка келет. Эпосто монолог мындайча берилет:

«Союп коюп атымды,
Кимге айтам деп датымды.
Керейин деп катымды,
Качып мындан кутулуп,
Кетейин деп акыры.
Жан жакка көзүн салыптыр,
Жаргак деген колотто,
Алты качыр, төрт эшек,
Бай ааламда элден калыптыр.
Качырды кармап алууга,
Бай барбайып барыптыр,
Этекке конок салыптыр,
Энтелеп байың барыптыр,
Качырлардын бирөөнү,
Эптеп кармап алыптыр». (Манас. 1984,150.)

Келтирилген бул мисалда байдын жекече ичтен ойлонуусу, ичтен өзү менен сүйлөшүүсү алынды. Нескаранын аты менен сүйлөшкөн сөзүн угуп топурактан суурулуп чыгып, эми эмне кылуу керек деп ойлонууда. Анын бул ички ойлонуусу *союп коюп атымды, кимге айтам деп датымды, мындан кутулуп кетейин* деген сөздөр, фразалар менен түшүнүдүрүлүүдө. Бул ситуациядан чыгуу үчүн ааламга көз чаптырып, ойлонууда. Көрүү сезими аркылуу сырткы көрүнүштөрдү кабыл алып, бир

эле учурда ички ойлонуунун жообу даярдалып, абалдан чыгуунун жолунда аракеттенүүдө. Бул изденүү аракети төмөнкүдөй сөздөр аркылуу түшүндүрүлүп, чагылдырылууда: *жан жакка көзүн салыптыр, колотто, алты качыр, төрт эшек, элден калыптыр, кармап алууга, барбайып барыптыр, конок салыптыр, качырлардын бирөөнү кармап алыптыр*. Байдын ички ойлонуусунда азыркы абалдан чыгуу жөнүндө аракеттер күч алып, бир эле учурда көрүү сезими аркылуу кабыл алынган *төрт эшек, алты качыр* анын бул абалын чечүүгө себепкер болорун түшүнүп, ошол эле учурда ойлонуп, иш аракеттери аркылуу да туюндурулууда. Мындан улам адам баласынын сезүү, туюу, көрүү сыяктуу психикалык кабылдоосунун ар тараптуу түрлөрү ушул чакан контексттен байкалууда.

Ички психологиялык абал (өзүн коерго жер таппай кыжаалат болгон жагдай карама-каршылыктуу ички кеби) ошол эле учурда айланадагы кыймылдуу жана жансыз чөйрөгө көз салып, өзүнүн ой-жыйынтыгын чыгарууга көмөкчү каражат боло алат. Ойду лингвистикалык каражат аркылуу билдирүүдө экстралингвистикалык факторлор негиз түзөт.

Дүйнө таанымдык көз караш, жеке кругозор, адамдын акыл-эсибизди курчаган дүйнөдөн улам пайда болуп калыптанат. Көргөн нерселерден образдар, образдар системасы жаралат, мындан зат, анын түсү, белгилери, тышкы көрүнүштөрү, сан жана сапат жөнүндө түшүнүк пайда болот да, анын аң-туюмга болгон таасиринен лингвистикалык эквивалент келип чыгат. Ошонун натыйжасында адам келбети, кыймыл-аракети ж. б. атоосу адам кубулуш (көрүнүш, зат ж. б.), психикалык кабылдоо, көрүү, угуу, сезүү, (жыт, даам ж. б.) атоо деген экстралингвистикалык фактордук баамдан өтүүсүнөн кийин гана ойду билдирүү максатында тилдик каражатка айланат. Кабылдаган нерсе жөнүндө акыл-туюмда анализ жана синтез жасоо менен образдаштырып, оюн бирөөгө билдирет. Жогорку мисалдагы ички карама-каршылыктуу ою жаралган учурда көрүү аркылуу жаралган таасир кыймылдуу аракетке, тышкы образдашкан абалга алып келет. *Барбай-арбайып, барбайып, эбегейсиз, эпсиз чоң көрүнүү, барбагай тартуу*. Мындагы *барбайып барып, качырды* (эшекти эмес) кармоо үчүн бараткан сырткы түрү чеч-

киндүү кадамга кетүүчү жолго подтексттик маалымат берет. Демек, сезип, туйган, көргөн нерселерди атоо улуттук ченден кабылдоо менен аталышка жетишет да, ой улайт. Сезүүнүн түрүнө карата (тери, тил, угуу аркылуу) аталыштар келип чыгат дедик. Тери аркылуу ысыкты, муздакты, катууну, былжыракты ж. б. туят. Ал эми тил аркылуу да ысык, муздак, ачуу, кычкыл, таттуу ж. б. өтөт, угуу сезими аркылуу ар кандай шоокум, тыбыш, добуш, музыка, кыйкырык, шыбыр ж. б. өтүп, адам акыл-сезимине таасир этүү менен ошол сезген-туйган сезимди сөз менен башкаларга туюндурат. Бирок акыл-эсте анализ жана синтез жүрөт, тактап айтканда, окшош туюмдарды топтоштуруп, биринен-бирин ажыратат, ар башкаларын маркировкалап бириктирет. Ошондуктан адам акылы өзү туйган нерселерди билдирүүсү менен башка жандуулардан айрымаланып турат.

Айрым бир түшүнүктүк атоолор сөздүн өзү жараткан образдары менен байланышкандай из калтырат: барбай (бар нерсе көзгө чалдыгат, ошондон улам бардын көбү-бараандуу балким барбардыр), сөйкө (сөйкөнүп турган, кыймылдуу бир нерсеге тийишип турат), тамчы (тамып, кичинеден, муздак кардын эришинен түшкөн сүйрүрөөк форма ж. б.), ачуу (ачуу даам, ошондой эле жагымсыз мамиле, эмоция) ж. б. адамдын мээсине таасир эткенден улам көз алдына тартылган элес болуу керек деген да ой келет. Бул атоолор сөздүү сүрөттөрдөй ой берет. Бирок буларды этимологиялык жактан мурда психологиялык, психолингвистикалык жактан терең изилдөөнү талап кылат деген ойдобуз. Албетте, бул бир гана психолингвистикалык эмес, логикалык ж. б. аралаш илимдердин көз карашын талап кылат.

Ал эми Байдын ушул учурдагы психикалык абалынын көрүнүшүн эпосту айтуучу манасчы контексттеги *барбайып, энтелеп, эптеп* деген сөздөр менен түшүндүрүп, анын образын, элесин ачып берүүдө. Мындагы *барбайып барыптыр* деген фразада эмне айла табышты билбей дал болуп турган Бай эшектерди көрүп сүйүнүп, *дардайып, барбайып*, ал жакты көздөй басып барат. Асмандан издегени жерден табылды деп кубанат. Анын бул ички сүйүнүүсү, кубануусу *барбайып* деген сөз менен түшүндүрүлдү.

Энтелеп Байың барыптыр мында кубанып, сүйүнгөн Бай этегине конок толтуруп качырларды эртерээк кармаганга шашып, ашыгып, басып барат. Бул ичтеги кубанып, ашыгып, шашып баскан кыймылын *энтелеп* деген сөз менен манасчы угуучуга элестүү образды берди. Бирок адам баласына ийгилик оңой, жеңил эле келбейт. Ийгиликтин болушу үчүн, аракет, мээнет керек. Бир топ убаракерчилик менен кыйналып, качырларды араң кармаган, карыган Байдын ушул элесин *энтен кармап алыптыр* деп сүрөттөөдө. Оңой кармап деп айтылган жок. *Энтен* демек, бир топ кыйынчылык, убара керчиликтен кийин, качырлардын бирин кармап минет. Кыймылдын текстте ачык берилбегени менен *энтен сөзү* подтексттик маалымат катары бир топ түйшүктүү иш-аркеттерди берет. *Энтөө* физикалык кыймылдын бир канча түйшүгүн туюндурат.

Эпос көбүнчө ооздон-оозго оозеки түрүндө айтылып келгендиктен, угуучулар ар бир окуяны угууда андагы каармандардын образдарын, элестерин, ички ойлонууларын, психикасын, дүйнө кабылдоолорун жасаган иш-аракеттерин так таамай түшүнүү үчүн атайын образдуу, элестүү сөз каражаттары тандылып алынып колдонулган.

ЭМОЦИОНАЛДЫК АБАЛ ЖАНА АНЫ ТҮШҮНДҮРҮҮНҮН КАРАЖАТТАРЫ

Адам дүйнөнү таанып-билүүдө ага аракеттенип көрүү, угуу, даам татуу ж. б. сезимдер аркылуу сырткы чөйрөнү кабыл алып, ага аралашып, элестетип, кыялданып, аны туюмунда анализдеп, ой жүгүртөт. Аны менен катар өзүнүн зат жөнүндөгү ички туюмундагы жыйынтыктарына таянып, башка ошого окшош затка салыштырып, аны түрдүү өзгөртүүлөргө алып келет. Ушундай кайчылаш көрүнүштүн, кубулуштун негизинде адамга таасир эткен көрүнүш, окуя, кубулуш же зат сезим органдарын дүүлүктүрүп, ошо менен катар ички туюмунда өзгөчө баш мээде ички реакция жүрүп, натыйжада субъективдүү ой жүгүртүүнү пайда кылат.

Адам жасаган ишинин натыйжасында, сезим органдарына таасир эткен дүүлүктүргүчтүн мүнөзүнө карата сүйүнүү, өкүнүү, кайгыруу, канааттанбоо, жек көрүү сезимдери жаралып, адамдын ички туюмундагы, сезиминдеги түрдүү абалды түшүндүрөт. Сырткы чөйрөдөгү кубулуштар, көрүнүштөр адамга таасир этүү менен аны кубантат, сүйүнтөт, ошол эле учурда кайгыртат, көңүлүн чөгөрөт, өкүндүрөт, кайдыгер абалда калтырат. “Адамдын өзүн курчап турган объектилерге болгон өкүнүчү, кубанычы жана башка мамилеси тууралуу сезимдерди эмоция дейбиз.

Эмоция латын сөзүнөн алынып, “толкундоо, козголуу” деген маанини түшүндүрөт” (Миңбаев К. 2000,70.) Адамды курчап турган сырткы таасирлер, чөйрө, кубулуштар, реалдуу чындык эмоцияны жаратып, ички сезимибиздеги, туюмубуздагы абалды толкундатып козгойт. Ошону менен катар ички сезимде пайда болгон, козголгон эмоциянын жардамы менен биз реалдуу дүйнөнү таанып билебиз, ага карата түрдүү мамилелерди билдиребиз. Адамга өзү жашап жаткан коомдогу болуп жаткан окуялар, кубулуштар, көрүнүштөр объективдүү түрдө таасир этип, ал таасир эткен көрүнүштөрдү сезимибизде кабылдап, ички туюмубузда талдап, анализдеп, таанып, мурункуга окшош кубулуштарды, жаңы нерселерди салыштырып, жыйынтыгын турмушубузда пайдаланабыз, анчейин керек

эмес болсо бара-бара унутабыз. Эгерде сырткы таасир адам сезимин катуу толкутуп, козголтуп күчтүү эмоцияны жаратса, ал сезим адамдын ички туюмунда көпкө сакталып калат. Таасир эткен сырткы көрүнүштөрдү кубулуштарды заттарды ички туюмубузда ар кандай абалга коюп, көз алдыбызга элестетип, тааныйбыз, эстейбиз, алар жөнүндө керектүү учурда ойлонобуз. “Сезимге таасир эткен факторлорду, издерди, оттенокторду адам сезиминде талдоо менен бирин экинчисинен айрым дифференциялап же окшоштуруп, мурда, ал тургай, көзү көрбөгөн, кулагы укпаган түшүнүктөрдү да акылга салып көз алдына келтирүүнүн аракетинде болот. Башкача айтканда, таанып – билүүнүн бул баскычында адам салыштыруу аркылуу ар түрдүү заттарды бирдей жана ар кандай абалга коюп кароого, жалпылоого, бөлүп кароого, жалпы белгилерден кайсы бирөөнү ажырата билүүгө ж. б жетишет”. (2Белянин В. П. 1988, 18.).

Адам сырткы дүйнөнү таанып – билүү менен катар объективдүү көрүнүштөргө окуяларга кээде адам өзү да аралашып калат. Сырткы объектилердин таасиринен пайда болгон ички туюмундагы эмоциялык сезимдерин башкаларга оозеки, жазуу, сүйлөө ж. б. түрүндө түшүндүрүшөт. Болуп жаткан объективдүү окуяларга, кубулуштарга карата болгон көз караштарын, жыйынтыктарын, ички ой-пикирлерин, сезимдерин адамдар көбүнчө сөз каражаты аркылуу билдирет. “Жазуучулардын, акындардын улуу эмгектери ар дайым эмоциянын таасиринде жаралган. Анткени тигил же бул иш-аракетти аткарууда эмоциялык абал адамдын өзүндөгү ички жашыруун энергиясын колдонууга мүмкүндүк берет”. (Миңбаев К. 2000,55.)

Демек, адамдардын ар кандай эмоциялары сырткы объектилердин таасиринен улам козголуп, ар ким аны ар түрдүүчө сырткы чөйрөгө билдирет. Сырткы дүйнөнүн сезимге таасир этишинен улам жаралган эмоциянын пайда болушунан кээ бир дээринде таланты бар адамдар объективдүү дүйнөдөгү кубулуштар, окуялар жөнүндө баяндаган, сүрөттөгөн, чагылдырган рухий асыл мурастарды жаратышып, жалпы журтчулукка ой бөлүшүп тартуулашат. Ал асыл мурастар адамдын эмоциясын козгогон турмуштук окуялар, көрүнүштөрдү чагылдыргандыктан алардын кээ бирлери эл тарабынан баала-

нат. Жаралган асыл рухий баалуулуктар ошол элдин башынан өткөргөн турмуштук окуяларына, тарыхына, улуттук мүнөзүнө, курчаган географиялык шартына, улуттук эмоциясына сырткы кабыл алууну атоосуна, улуттук таанып – билүүсүнө коомдук чөйрөсүнө карай жаралып түзүлөт. “Таанып-билүү процесси дүйнө элдеринин баарында эле бирдей, бирок ошол таанылган нерсени атоо, ар бир улуттук тилдин негизинде ишке ашат. Тагыраак айтканда, айланадагы көрүнүш, кубулуш, заттар жер жүзүндөгү элдердин баарына эле бирдей таасир этет, бирок алардын аталышы ар бир элде ар башка. (Бирок бул жерде “күкүк” деген ат дүйнө элдеринин көпчүлүк тилдеринде учураарын эскерте кетмекчибиз.) Демек, мындан зат менен анын атынын ортосунда тикеден-тике табигый байланыш жок, эгерде мындай байланыш болсо, анда дүйнө жүзүндө бир эле тил жашамак деген бүтүмгө келебиз”. (Өмүралиева С. 2005, 10.).

Манас баатырыбыз жөнүндө ооздон-оозго оозеки айтылып келген “Манас” эпосу нечен кылымдардын кайгылуу окуяларын, элдин тагдырын, жашоо турмушун жана адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын, ар кандай сезимдик, эмоциялык абалдарын сүрөттөп берет. Ошол себептүү эпосто адамдардын эмоционалдык абалын түрдүү окуяларга карай сүрөттөөлөрү кеңири учурайт. Эпос ырдаган, эпос даңазалаган көз каранды эместик жана кубаныч, элдин ички ой-толгоолорун, эмоционалдык маанайларын билдирген окуяларды учуратууга болот.

Эмоционалдык маанайдагы сүрөттөлүштөр эпостогу катышкан каармандардын жалпы эле адамдардын ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү жактары менен байланышта келип чыгуучу ар кандай абалдагы ички ой-сезимдер, турмуштук мамилелер жөнүндөгү кыска жалпыланган түшүнүктөрдү билдирет. Биз көңүл буруп жаткан эпостогу мисалдар ошол эле контексттен алынган эмес, алар кыргыз элинин кылымдап келе жаткан лексика-семантикалык каражаттарынан болуп саналат. Ошол кылымдап келе жаткан сөз каражаттары аркылуу кайсы бир мезгилдерден бери эмоционалдык абалы, кубануу, кайгыруу ж. б. сезимдери билдирилип келе жатат. Ошондой болсо да элдик оозеки чыгармаларга тиешелүү сүрөттөө өзгөчөлүгү бол-

гондуктан, ар кандай көрүнүштү, кубулушту апырта сүрөттөө менен эмоционалдуулуктун жогорку чеги берилгендей ой калтырылат. Окуялар реалдуу чындыкка заттык же кубулуштук, көрүнүшкө байланыштуулугу бардай көрүнгөнү менен, анын иш аракеттик абалы ашыра сүрөттөлөт.

“Манас” эпосунда жесир калган Каныкей Тайторуну сынамак болуп, ат чабышка кошот. Эр кийимин кийинип, элде жок ишти жасап жатканына ачуусу келген Ысмайыл эжеси Каныкейди өлтүрүүнү ойлоп, өз баласы Семетейди жөнөтөт. «Бузуктукка, намыссыздыкка жол бербейбиз» деп ачуусу келип, эжеси Каныкейге аттанып жөнөйт.

Семетейдин ички психологиясы, эмоциялык сезими эпосто төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

“Оозунан түтүн буркурап,
Көзүнөн жалын шыркырап,
Ачуусу келип эжеге,
Бүткөн бою зыркырап,
Каныкейди соймокко,
Жөнөп калды дыркырап...” (Семетей. 1959,49.)

Жогоруда айтылгандай, адамдын ички дүйнөсүнүн күзгүсү – көз, демек каардануу да, кубануу да көз караштан билинет, дал эле ушул сезимге жооп катары сөз чыккан ооз негизги өзөктүү денотат болуп, *оозунан буркурап, көзүнөн шыркырап, жөнөдү дыркырап* сөз айкаштары менен аналогия жаратат. Ал эми эмоциянын күчү *түтүн, жалын* сөздөрү гиперболалык ассоциация жаратып турат

Келтирилген бул мисалда Семетейдин ичинен ойлонуп, ачуусу келип, намыссыз жесир эжесин жек көрүп, жасаган ишине жаны чыгып, кыжыры келгени контекстте *түтүн буркурап, жалын шыркырап, бою зыркырап, калды дыркырап* деген сөз айкаштары менен түшүндүрүлдү. Контекстте бул сөздөр Семетейдин ички оюн, психикалык абалын, эмоциясын образдуу, элестүү берүү менен эпосто угуучулардын да ички эмоцияларына таасир этип, алардын ички кабылдоолоруна элестүү образ калтырат. Бул сөз айкаштары өздөрүнүн жеке маанилеринен алыстап, өтмө маанилеринде колдонулуп, образдуулукту, элестетүүлүктү түзүү үчүн Семетейдин ички эмоциясын угуу-

чуларга жеткире, сүрөттөө үчүн каражат катары пайдаланылды.

Каныкейдин ат чабам деп эр кийимин кийип ааламда аялга мүнөздүү эмес иштин башын баштап жасаган азиялык менталитетке жатпаган жоругуна намыстуу баатыр Семетейдин ичинен ачуусунун келиши, жогорку эмоционалдуулукту туюндурууга өбөлгө берет. Ал эми *жалын* дегенде балким, алоолонуп күйүп жаткан оттун жалынын көз алдыбызга келтиребиз. Контекстте *көзүнөн жалын шыркырап* дейт. Семетей – кантсе да, Каныкейдин уулу. Эне менен баланын ортосундагы сезим ичтен сызып, күч алып, Семетейде энесин ойлоо сезими пайда болууда. Бул эмоционалдык сезим контекстте *жалын шыркырап* деп түшүндүрүүдө. Демек, Семетейдин көзүнөн аёо, боору ачуу сезимин элестетип көрүүгө болот. Семетей ал сезимдерин көз аркылуу, алоолонгон, жалындаган тиктеши, көз карашы аркылуу билдирүүдө. Көзүнөн жалындаган ысык жаш агып чыгышы контекстте Семетейдин көзүнөн чыккан жаштын ысыктыгын образдуу берүү үчүн оттун жалынына салыштырылды. Ал жаш жөн эле сызылып чыкпастан агылып жаткандыктан *шыркырап* деп, элестүү нары образдуу түшүндүрүлдү. Контексттеги келтирилген эки саптагы ой бирине-бири каршы келгендей деп, аёо катары түшүнсө болор эле, бирок баатырдык эпостордун дээрлик бардыгында ушул *оозунан түтүн (жалын) буркурап, көзүнөн жалын шыркырап* деген саптар байма-бай учурайт да, калыптанып калган эмоционалдык маанини берген гипербола болуп эсептелет.

Жогоруда белгилегендей, маани топтоочу негизги лексема көз жана ооз болгондуктан, психикалык абалды билдирүүдө вербалдуулук активдешкендиги менен эмоция чагылдырылды. Кыймыл-аракеттин темпи, тездиги *союу* жана *дыркыроо* сөздөрү менен туюндурулуп, ички сезимдин жүзөгө ашырылышын берүү менен психологиялык темперамент менен ченөө мүмкүнчүлүгүн билүүгө болот (дыркыроо-катуу жүргүзүү, дыр коюу).

Капалануу чегинде адамдын ички сезими ар кандай жыйынтыкка алып келиши мүмкүн. Айрымдары унчукпай, өз ичинен кайгырып капаланып, акылга салып, салкын кан-

дуулук менен чечет. Айрымдары каршылашынын иш-аракетин талап кылып тукурат. Дагы бирөө көңүл бурмаксан болуп, жайына коет, чапчаң адамдар дароо ойдон, сөздөн ишке өтүп, аркеттен жыйынтык чыгаргысы келет. Ошондой психикалык абалга жеткиргенче алдын-ала далай иш аракеттер, «сөөктөн өтүп, чучукка жеткен» дегендей сөздөр айтылат. Кыргызча жөнөкөй сөз менен кайраштыруунун натыйжасында эмоционалдык иштин аягына чыгат, мушташат, урушат, элдешет. Ар бир чындыкты көзү менен көрүп, оозмо-ооз сүйлөшкүсү келет. Ошондон улам эпостогу эмоционалдуу сөздөрдүн берилиши психолингвистикалык каражаттарга айланууда. Башкача айтканда, Семетейдин ички эмоциясы биринчи сапта буулугуп түтүндөй буркурап чыгып жатса, экинчи сапта эжесин аёо, боору ооруу сезими күч алууда. Кийинки сапта эпосту айтуучу манасчы угуучулардын көңүлүнө Семетейдин ачуусу келгенин кайра эстетип, ачуусу келип эжеге деп кайталап жатат. Ошол эле мезгилде Семетей боору ачыганы менен кайра эле эжесин эстеп ачуусу келип, ички эмоциясы күч алып, психологиялык абалы өзгөрөт. Бул абалын бою *зыркырап* деп түшүндүрүүдө. Демек, анын бүткөн дене бою ооруп кыйналып, ачууланганын *зыркырап* деген сөз менен элестүү, образдуу берди.

Семетейдин ачуусу кан сыяктуу бүтүн денесине тарап, оору сыяктуу анын жанын зыркыраткандай салыштырып берүүдө. Эжесине азыркы абалдагы ачуусу канчалык экенин түшүндүрүү үчүн салыштырылып, ички эмоциясы элестүү берилди.

Кийинки саптарда Каныкейди соймокко дейт. Жогорку саптарда Семетейдин ачуусу келгенин ички эмоциясын, психикалык абалын түшүндүрсө, бул сапта анын мындай көрүнүшүнүн жыйынтыгына чыгуу үчүн, бир максатта багытка жөнөгөнүн түшүндүрүүдө. Башкача айтканда, субъектинин объектиге таасир этүү үчүн жасаган кыймылынын себеби көрсөтүлдү. Субъектинин жасаган кыймылын *дыркырап* деген сөз менен элестүү берди. *Дыркырап* сөзү шашып, тез деген маанилерди билдирсе, демек, Семетей эжеси Каныкейге *дыркырап* тез жөнөдү. Келтирилген мисалдагы *буркурап*, *шыркырап*, *зыркырап*, *дыркырап* деген сөздөр Семетейдин ички эмоциясын, психикалык абалын бизге, угуучуларга, толук элестүү, образдуу чагыл-

дырып берүүдө *түтүн, жалын, бою, калды* деген сөздөр менен айкашып окуянын маанисин түшүндүрүүдө. Эгерде биз бул образдуу, элестүү берилген сөздөрдүн ордуна башка сөздөрдү коюп салыштырып көрсөк:

“Оозунан үшкүрүк чыгып,
Көзүнөн жашы агып,
Ачуусу келип эжеге,
Бүткөн бою ооруп,
Каныкейди соймокко,
Жөнөп берди шашылып” (Семетей. 1959,30.)

Мында Семетейдин ачуусу келип, кыжыры кайнаган ички психикалык эмоциясы элестүү, образдуу берилбей, ыр ыргагына, эпостун айтылуу табиятына ылайык келбес эле.

Ойдун түшүнүгү апыртылбаган жагдайда көркөмсүз. Демек, жогоруда биз көрсөткөн *түтүн буркурап, жалын шыркырап, бою зыркырап, калды дыркырап* деген сөз айкаштары эпосту көркөмдүү, окуяны элестүү берүү менен эң негизгиси Семетейдин ички психикалык, эмоционалдык абалын чагылдыруу, сүрөттөө, түшүндүрүү үчүн каражат катары кызмат кылды.

Эми Семетейдин Каныкейди өлтүрүү үчүн ачууланып келе жатканын уккан эжесинин психикалык, эмоционалдык абалы эпосто мындайча берилет:

«Бул кабарды укканда,
Өрттөнүп ичи болду чок
Касиеттүү Каныштын,
Каалаган журту мында жок,
Бел байлаган бели жок,
Белгилүү атпай эли жок,
Кабырга сөөгү сөгүлүп,
Көзүнөн жашы төгүлүп,
Не кыларын биле албай,
Үстүнө каран түн түштү,
Кайгылуу жесир башына,
Жетимиш түркүн иш түштү...» (Семетей. 1959,53.)

Эпостун өзү карама-каршылыктуу жагдайлардан турат. Жашоонун, эпостогу окуялардын өзүнүн түзүлүшү ушундай ички жана тышкы карама-каршылыктуу окуялардан, көрүнүштөр-

дөн тургандыктан, ага карата тандалган жагдай шарттардан түзүлгөндүктөн, эпостун өзү психикалык абалды кепти алып келет. Бул тууралуу төмөндө: «Тарыхый көз караш менен караганда, «Манас» эпосу башка эстетикалык өлчөмдүн негизинде, башка талап, башка тарыхый-турмуштук шартта жаралган. Ага бүгүнкү күндүн адабиятынын көркөм жана идеялык максаттарын коюуга, ага бүгүнкү күндүн адабиятынын закон ченемдери менен мамиле жасоого болбойт. Ошондой болсо да, эпос биздин күндөргө жеткирген тарыхый чындыкты жана көркөм чындыкты бүгүнкү күндүн тили менен, түшүнүктөрү менен түшүндүрүүгө жана аныктоого толук болот» – дейт С. Бегалиев (Эпос элдин сыймыгы. Сов. кырг. 1985, 1-сентябрь.)

Ушундай ойлордон улам элибиздин кылымдардан келе жаткан улуттук каада-салты, адаты этномаданий факты катары, улуттук калыптанган психикалык жагдай жана мүнөзү өзү менен кеп каражаттарын ала келгендей ой туулат. Капалануу, кубануу ж. б. сезимдер ар бир элде дээрлик бирдей, бирок аны ар кандай улуттук деңгээлде кабылдап, натыйжада улуттук психолингвистикалык каражаттары пайда болгон. Жогорудагы мисалда асты сызылган сөздөрдүн, саптардын берилиши Каныкейдин ушул көп кырдуу ички уйгу-туйгуларын туюндуруу үчүн колдонулуп жатат.

Каныкей Семетейдин ачуу, жаман ой менен келе жатканын угуп, бактысыз жесир аял өз баласынан өлөт экем деп арманы күчөп, кыйналып турган жери көрсөтүлдү. Каныкейдин ички психикалык, эмоционалдык абалын түшүнүү үчүн контексттеги саптарга көңүл бурсак. Мында ички эмоциясын *ичи болду чок, журту мында жок, бели жок, эли жок, сөөгү сөгүлүп, жашы төгүлүп, биле албай, түн түштү, иш түштү* деген сөз айкаштары билдирди. Өз баласы өз энесин өлтүрүүгө аттанып келе жатканын укканда Каныкейдин арманы күчөп, кайгырып, ичинен ыйлап, эзилген абалы *өрттөнүп ичи болду чок* деп сүрөттөлдү. Анын арманын бөлүшөр, угар эч ким жок жалгыз экенин бели жок деп түшүндүрүүдө. Мында *бел* деген сөз өзүнүн атоо маанисинен алыстап, өтмө мааниде колдонулду. Каныкейдин арманын уккан адам, жок экени билинип, сүрөттөөдө бел сөзү образдуу, элестүү берилип, көркөм каражат катары

колдонулду. Каныкейдин өз баласынын колунан өлүп, эл-журтуна сөз болуп, өлгөнчө деп арман кылып, айла таппай турган ички эмоциясы *кабырга сөөгү сөгүлүп* деп берилди. Денеси эч кыймылга келбей, шалдырап, шалдайып, ойлонсо ой жетпей, башы катып турган ички психикалык, эмоционалдык абалын *кабырга сөөгү сөгүлүп* деп түшүндүрдү. Кийинки сапта ушул ойду чечмелеп, кайталап *көзүнүн жашы төгүлүп, не кыларын биле албай* деп толуктап жатат. *Каран түн түштү* дейт мында Каныкейдин башына ар ой келип, бир ойго токтоло албай, коркунуч, өкүнүч, арман, боору ооруу сезимдери күч алып, башы катып, ички жан дүйнөсү кыйналып, объективдүү көрүнүшкө ички жооп жок болуп дал болуп туруп калган психикалык көрүнүшүн *түн түштү* деген сөз менен салыштырып сүрөттөдү. *Каран түн* өз маанисинен алыстап, өтмө мааниде колдонулуп, Каныкейдин ички абалын чагылдырууда образдуу берилди. Каныкейдин айла таппай турган кайгыруусун, ички абалын бул жагдайдан чыгуу үчүн түрдүү ойлонуп, кыйналганын кийинки саптарда *түркүн иш түштү* деп билдирди.

Аттардын арасында келе жаткан Тайторуну дүрбү салып карап жаткан Каныкейдин көзүнө Манас баш болгон чоролор өздөрү атты сүрөп кубаттап келе жаткандай көзүнө көрүнүп, элестеп, туюлуп, өзүнчө сүйлөшүп жатты. Анын бул психикалык абалын эпосто мындайча сүрөттөйт:

«Ушинтип айтып Каныкей,
Карагаттай көзүнөн
Камчы бою жаш кетип,
Көңүлү чиркин бөлүнүп,
Көзүнөн жамгыр төгүлүп,
Көздөн учкан төрөсү,
Тирүүсүндөй көрүнүп
Боздоп-боздоп буркурап,
Болоктоп үндү салды эми,
Чыныдай болгон ак беттен,
Чын төрөм, ала кеткин -деп,
Жулкуп-жулкуп алды эми.
Армандан чыккан ачуу жаш,
Ак жүзүнөн жорголоп,

Ак борчуктун жалынан,
Кан аралаш ысык жаш,
Агып турду шорголоп. «(Семетей. 1959,52.)

Мында Каныкейдин ички психикалык, эмоционалдык абалы камчы бою жаш кетип, көңүлү чиркин бөлүнүп, көздөн учкан төрөсү, тирүүсүндөй көрүнүп, боздоп буркурап, жулкуп-жулкуп, кан аралаш ысык жаш деген фразалар, сөз айкаштары менен түшүндүрүлдү. Келе жаткан Тайтору көзүнө Манас болуп көрүнүп кеткендей туюлуп, Каныкей өзүн кармамай албай катуу кайгыга түшүп, өзүн жоготуп коет. Каныкейдин бул көрүнүшү боздоп буркурап, жулкуп-жулкуп, кан аралаш ысык жаш деген сөздөр сөз айкаштары менен берилди.

Угуу жана сезүү аркылуу адамга бир учурда таасир этүүнүн психикалык таасири күчтүү. Аны ар бир адам өз башынан кечирет, бирок жеке психикалык жагдайына, темпераментине жараша өзүнөн өткөрөт. Жогорудагы мисал аркылуу өткөн жоготуу, өкүнүү, учурдагы жетишпеген өксүк, сырттан таасир этүүчү башка күчтөрдөн психикалык майышуу, майтарылуу асты сызылган ыр саптары аркылуу ички да жана тышкы кетбете-кейпи менен абалы кошо чагылдырылды. Тилдик каражаттардын пайда болушун, ойду туюндуруунун негизи катары бир жактуу эле лингвистикалык аспектиде карбастан, ар тараптуу психолингвистикалык, логикалык, философиялык, этникалык аралаш ченден кароо керек. Азыркы илим өнүгүшүндө бир гана өңүттө изилдөө жетишсиз. Ошондуктан эзелтеден калыптанган эпикалык кеп каадасы бар деп эсептелген «Манаска» кайрылуу менен психикалык таасирдин лингвистикалык каражатка айланышын карадык.

II ГЛАВА

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АДАМДАРДЫН ИЧКИ ТУЮМУ МЕНЕН КЕБЕТЕ-КЕШПИРИНИН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Ар бир адам баласы өзү жашап жаткан коомдо өз алдынча индивидуалдуулукка ээ. Адамды башка көпчүлүк адамдардан айырмалап турган анын өзүнө гана таандык сапаты, мүнөзү, ою, сүйлөгөн сөзү болот. Бизди курчап турган сырткы дүйнөнү, чөйрөнү ар бирибиз өз алдыбызча ар кандай туюп, кабылдап, ошо менен катар бир эле учурда эске тутуу жөндөмдүүлүгүбүз, ой жүгүртүүбүз, окуяга же көрүнүшкө көңүл буруубуз, сүйлөөбүз ар башка болуп, өзгөчөлөнүп турат. Адамдар сырткы дүйнөнү кабыл алуусун, чагылдыруусун, ички оюн, көз карашын бири бири менен сүйлөшүү, баарлашуу, ой бөлүшүп пикир алышуу менен билдиришет. Кептешүү, пикир алышуу жөнүндө Э. Орозалиев «Пикир алышуунун эмгек жамаатындагы мааниси» деген макаласында мындай дейт: “Кеп – индивиддин чыгармачыл ишмердигинин туундусу катары субъективдүү жеке мүнөзгө ээ. Кеп жеке көрүнүш катары ар кимдин эркине, каалоосуна ылайык түзүлөт” (Лингвистический анализ художественного текста. сб. 1981,75.)

Адамдар өз алдынча объективдүү дүйнөнү кабылдап, ички психикасында талдап, өзүнчө ичтен сүйлөшүп, жыйынтыгын сырткы чөйрөгө, башка адамдарга өз кеби, сүйлөөсү менен билдирет. Башка объект да өз кеби менен жооп берет. Алардын сүйлөшүүлөрү, сөздөрү жалпылаштырылат. Башкача айтканда, ар кайсы адам өз ойлорун, сүйлөшүүлөрүн жалпы коллективге, улутка түшүнүктүү болгон тил аркылуу билдирип, түшүндүрөт.

Тил – жалпы, айтуучуга карата объективдүү, коомдук мүнөзгө ээ кубулуш. Сүйлөшүү материалдуу, б. а. биздин сүйлөшүүбүз, сезүү-туюубуз (угуу, көрүү) туюумубуз менен кабыл алууга, артикуляциялоого мүмкүн болгон белгилерден куралат. (Бабайлова А. 1987, 13.)

Адам баласынын физиологиялык дене түзүлүшү анын түрдүү иш аракеттери, алардын көрүнүштөрү, жайгашышы, ат-

карган кызматтары жөнүндө бүгүнкү күндө илимий теориялык жактан жетишерлик изилденип, практикалык мааниси такталып, колдонуу методологиясы көрсөтүлүп, ал жалпы адамзатына тааныш. Адамдын физиологиялык дене түзүлүшүн терең өздөштүрүү менен медицинада бир топ жаңы ийгиликтер, жетишкендиктер жаралып отурат. Бирок адамдын физиологиялык дене түзүлүшү бардык адамдарда бирдей болуп, сырткы жана ички органдарыбыз өздөрүнүн иш-аракеттерине жараша баарыбызда бирдей кызмат аткараары илимий жактан толук аныкталганы менен жогоруда биз атап өткөн ар бир адам баласынын ички сезүү, туюусу, сырткы дүйнөнү кабылдоосу, мүнөзү, тили, сүйлөөсү, ой жүгүртүүсү толук изилденип бүтө элек. Ошондуктан адамдын жеке жан дүйнөсүн, рухун атайын изилдөөгө алган илим психологиянын жараткан илимий жыйынтыктарына таянып, тилге психологиялык аспектиден мамиле жасап, изилдеп, иликтөө менен адамдын ички реакциясын, психикасын түшүндүргөн тилдик каражаттарды анализдеп тактаган, аныктаган болоор элек.

Орус тилчиси, психоллингвист Л. В. Сахарный адам психологиясынын ар түрдүүлүгү жөнүндө “Психоллингвистиканын тарыхынан” деген эмгегинде мындай дейт: “Бизге белгилүү болгон физикалык жана психикалык көрүнүштөр бар. Физиологияны өтө так жана дыкат тажрыйбалардын усулу менен изилдөөгө болот. Бул – табият жана материя аны менен катар эле көзгө илинбеген, байкалбаган психикалык кандайдыр бир процесстер бар. Адамдын мээсиндеги биохимиялык процесстер бирдей болгондуктан, бардыгы окшоштой сыяктанат. Бирок ар бир адам психикалык мүнөзү боюнча ар түрдүү”. (Сахарный Л. В. 1980, 59.).

Демек, адам баласынын ички психикасы сырткы дүйнөгө болгон ой чабыты ар кандай, ар кимдин табити, эрки, кулк-мүнөзү, кызыккан, жактырган нерсеси ар түрдүү. Ошону менен катар өзүн курчаган дүйнө, иш аракеттер жөнүндө адам баласы тил аркылуу бири-бири менен сүйлөшүүгө аракеттенишет. Адам ички психикасындагы абалды сүйлөшүү аркылуу канчалык деңгээлде түшүндүрө алат, бул мезгилде адамдын физиологиялык дене түзүлүшү кандай кызмат аткарат, кан-

дай абалда болот?. Адамдын жан дүйнөсүн, ички психикасын, мүдөөсүн, ойлоосун ага карай сырткы физиологиялык көрүнүшүн сүрөттөп, сөз каражаты аркылуу толук чагылдырган “Манас” эпосунда ал мындайча берилет: Казактын каны эр Көкчөнүн тегерегиндегилердин ою бузулуп, Алманбетти жок кылууну көздөшүп, чогулушат. Көкчө алардын айткан жалган сөздөрүнө ишенип, каарданып ачууланат:

“Күчүкчө үрөр эли жок,
Кытайдан келген кызталак,
Күчөшүнүн эби жок.
Тоогу өлгөн киши толгонор,
Тоогум кандай өлдү деп
Токсон эки ойлонор,
Тоокчо жоктур сурары.
Тоголонсо кокустан,
Өөдө болуп бул кулдун,
Өзүнүн жоктур турары.
Калкымда жүрүп караандап,
Катынымды арамдап,
Жалган го деп ишенбей,
Жакшылардын сөзүнө,
Жакынмын деп жүрүпмүн.
Жайыл Кытай өзүнө,
Жамандыкты мен бүгүн
Көргөзөйүн өзүнө” (Манас. 1980, 254.)

Келтирилген бул мисалда кан Көкчөнүн бала кылып асырап, багып жүргөн кытай баатыры Алманбетке болгон нааразылыгы, ачуусу, өкүнүчү билдирилди. Көкчөнүн психикалык ойлонуусунда Алманбетке карата жек көрүү, өкүнүү, өч алуу, басынтуу, кыйынсынуу, баатырсынуу, аялын кызгануу сыяктуу сезимдери пайда болуп, улам чыңалып, өз жанын бир жерге кое албай, ойлору уйгу-туйгу болуп ачууланып жатат. Анын ички ой-пикири жогорку мисалда *күчүкчө сурар эли жок, кытайдан келген кызталак, тоокчо жоктур сурары, жакыным деп жүрүпмүн* деген сүйлөмдөрдө көрүнүп турат. Мында Көкчөнүн Алманбетти шылдыңдап, бечарасынткан оюн манасчы *күчүкчө, тоокчо* деген сөздөрдү салыштыруу максатында

колдонуу менен тентиген Кытай баатырынын артында сурап эли жоктугун билдирди. *Эли жок, кызталак, эби жок, кулдун, катынымды арамдап, ишенбей, жүрүпмүн* деген сөздөр, сөз айкаштары Көкчөнүн ички психикасындагы абалды даана ачып берип, контекстте айтылуучу ойдун негизин түзүп турат. Бул окуянын ушул көрүнүшү айтуучунун жеке баяндоосунда Көкчөнүн психикалык жагдайына жараша чагылдырылат. Эпостун өзүнүн мазмунуна ылайык ушундай жагдай жаралгандыр. Кадимки жашоо-турмуштагы көрө албастык, ичи тардык ж. б. сезимдер жалпы адамдык сезимдерден сырткары ар бирөөнүн жеке туюмуна баш ийет. Биздин чөйрөбүздө жекече абалында өч алат, урушат, ушактайт, бири-бирине кагыштырат ж. б. Ал эми келтирилген үзүндүдө Көкчөнүн ички уйгу-туйгусу сырткы образын түзүү менен катар жалпы эле адам баласына мүнөздүүлүктөн сырткары жалгыз өзүнө тиешелүү психикалык абалын сөздүн каражаты аркылуу берилип жатат. Алманбетти тоок менен теңештирүү, башка жакшы абройлуу адамдардын сөзүнө алданып ишенүүсүнөн, өз оюндагы карама-каршылыктуу пикирлерден улам өч алууга камынганы Көкчөнүн ички жана тышкы абалы катары туюндурулат. Адамдын ички ою жана ачыкка чыга элек кеби ар тараптуу, карма-каршылыктуу. Бир туруп жасала турган иш аракеттерине багытталса, бирде жасап бүткөн ишин талдайт, кайсы бир учурда жасалган же жасала турган ишине өзүн даярдайт. Ал эми сыртка таасир этүүчү физикалык күчтү чыгаруу үчүн ички дем таасирленип аракетке келсе, ал эми ички энергияны жаратуучу психикалык жагдай-шарт ага түрткү берет. Булар конкреттүү мезгилде иштиктүү аракеттер аркылуу аткарылганы менен, кептик каражаттардын жардамы менен башка чөйрөгө тарайт. Ушундай учурда ички туюм жана кебете-кешпири шайкеш келет же дал келбейт. Ал аракет кылуучу адамдын психикалык темпераментине, аракет кудуретине, акыл жүгүртүүсүнө ж. б. жараша ишке ашат.

Ойлонуу пландаштыруу – көмүскө процесс, аны жүзөгө ашыруу – ачык, көрүнүүчү аракет. Бирок экөө тең адамдын тышкы кейпинен чагылдырыла турган психикалык жагдайды жаратат. Көмүскө иш, чара толкундоо, көз карашынан (күлүңдөө,

мостоюу, каары чыгуу ж. б.), колун, бутун, башын аракетке келтирүү менен коштолот, мындай учурда үн – сөзсүз коштолот.

Ачык ишке өтүүчү жагдай эки түрдүү болот. Биринчиден, сөзгө өтүү менен аракеттенүү, экинчиден, физикалык күч аракетке өтүү аркылуу ички туюмун билдирет. Буларды кеп менен билдирүү өзүнчө сөздүк, сүйлөмдүк каражаттарды пайда кылат

Каарданган кан Көкчө Токтор менен Чаянды токтолбостон Алманбетти таап алып келгиле деп буюрат. Токтор менен Чаяндын шашып келген кыймылынан, көз карашынан эмне максат менен келгенин ичтен ойлонуп, божомолдоп, түшүнгөн Алманбеттин ички психикасы, туюму эпосто:

«Көргөндөн соң экөөнү,
Алманбеттин жүрөгү,
Алып учуп дегдеди,
Асты тынчтык бербеди.
Атама душман болордо,
Нак ушундай бир белги,
Көрдүм эле мен деди.
Мага жамандык издээр жан барбы?
Урунарга тоо чыгып,
Узак бир жумуш болгон го,
Атышаарга жоо чыгып,
Элге кабар салган го.
Эгей-шыгай кай баатыр,
Эр Көкчө жыйып алган го,
Ар иш ойлоп Алманбет,
Падышалык бөркү бар.
Башы бапик алтын чок,
Казактан кастык болот деп,
Кан Алманда капар жок» (Манас. 1980, 256.)

Бул жерде ички психикалык абал жана тышкы кейпи чагылдырылат: *дегдеди, тынчтык бербеди, жамандык издээр жан барбы, элге кабар салган го* деген сөз жана сөз айкаштары, сүйлөмдөр Алманбеттин ички жан дүйнөсүнө бүлүк салып, аны алдын ала кооптонгон жагдайга алып келет. Мында Алманбеттин ички кеби кошо берилип жатат. Ички абалын *дегдеди,*

тынчтык бербеди деген сөздөр түшүндүрсө, калган *жамандык издөө, элге кабар салуу* деген сөз айкаштары экстралингвистикалык фактор катары ички кебин туюндурат. Карама-каршылыктуу ою казактан кастык болот деп, кан Алмаңда капар жок деген сап аркылуу бейкапарлыктын, энөөлүктүн сөз аркылуу берилишин көрдүк.

Адам сырткы дүйнөнү көрүү, угуу, туюу аркылуу таанып кабыл алат. Алманбет Көкчөнүн шашылыш, күтүүсүз чакырганын Токтор менен Чаяндан укканда өзүнчө ойлоно баштайт. Ичтен өзүнө-өзү суроо берип, жооп айтып, кимдир бирөө менен сүйлөшкөндөй өткөн окуяларды эстейт. Алманбеттин ички туюмунда кандайдыр бир өзүнө да түшүнүксүз карама-каршы пикирлер пайда болуп, ички реакция күчөйт. Адамдын ички туюмундагы мындай көрүнүш тууралуу психоллингвистикада А. Шахнарович төмөнкүдөй ой айтат: “Тилдик каражаттарды кабылдоодо жана кептик баяндоодо ага чейинки механикалык иш-аракеттердин таасиринде мурунку кыймыл-аракет лингвистикалык химиянын жардамы менен уланып жаткандай сезилет” (Шахнарович А. 1984,349.).

Алманбеттин ички ойлонуусу, өзү менен өзү сүйлөшүүсү контексте *атама душман болоордо, нак ушундай бир белги, көрдүм эле* деген фразалар, сөз айкашы менен түшүндүрүлүп берилди. Ал өзүнө өзү суроо берип, ага да ичинен төмөнкүдөй жооп берет: *Мага жамандык издээр жан барбы?*, ушул эле суроого алдын ала ички өзүнө бекем ишенүүсүн, божомолдоп жооп берет. *Урунарга тоо чыгып, узак бир жумуш болгон го, атышарга жоо чыгып, элге кабар салган го.* Алманбеттин ички туюмундагы алдыдагы окуяга карата божомолдоп берген жоопторун божомолдогуч *го бөлүкчөсү болгон го, салган го, алган го* деген этиш сөздөр менен айкашып келип, ички жооптун маанисин, мазмунун, айтылышын тактоодо. Экинчи жагынан, угуучуга да, ырдын түзүлүшү да көркөм болуп угулуп, *го бөлүкчөсү* уйкаштыкты жаратуучу кызмат аткарды. Алдыдагы боло турган окуя тууралуу Алмамбет так, толук угуп, көрө элек болсо да, жүрөгү кооптонуп алдын-ала сезип аңкоолонуп, кыжаалат ою пайда болот. Контексттеги угуп, *дегдеди, бербеди* деген сөздөр Алмамбеттин ички туюмундагы карама-каршы пикирлердин

жаралышына себепкер болуп, ага карата ички реакциянын абалын түшүндүрдү. Бул сөздөр адамдын дене түзүлүшүндөгү негизги органдардын бири болгон жүрөктүн ар түрдүү абалдарын чагылдырып, образдуу берди. Алар *жүрөгү учуп дегдеди, тынчтык бербеди* деп контекстте учуратылып, Алманбеттин эмнегедир бир жаман окуянын болорун сезип, капаланып, ойлонуп, тынчы кетип турган абалын түшүндүрдү. Ал өз алдынча ойлонуп, мурун да жүрөгү ушинтип алып учуп, дегдегенде атасы менен касташып душман болуп, элинен безип, качып кеткенин эстеди. Жүрөгүнүн алып учканы жакшылыктын жышааны эмес экенин сезип билген Алманбет өткөн күндү эстеп эсине салганы контекстте *душман болордо, нак ушундай бир белги, көрдүм эле* деген фраза, сөз айкаштары менен түшүндүрүлүп берилип, анын ички ойлонуусун, өткөндү эстөөсүн билдирди.

Боло турган окуяны, жакшылыкты же жамандыкты алдын-ала сезип туят. Кээ бир адам түшүндө көрөт, кээсине аян берет. Ал эми көпчүлүктөрүнүн айтымында ушунун алдында, болоордо жүрөгүм алып учуп, өзүмө жай таппай калдым дегендерин жашоо турмушта көп эле угабыз. Мындайды жетинчи сезим дешет. Кандай болсо да, алдын-ала кандайдыр бир туюм болооруна ишенүүгө болот. Биз билгендей, же көркөм чыгармаларда айтылгандай сезүү органдары физиологиялык жүрөк менен байланышабы, борбордук нерв системасы менен байланыштуубу, бул – адамды изилдөөнүн башка илмий тармагы. Бирок кандай болгондо да сезүү, туюу аркылуу адамдын эмоциясын пайда кылуу бир гана улутка тиешелүү болбостон, бардык адамдарга мүнөздүү. Аны сөз каражаттары менен туюндуруу гана ар кыл болуусу мүмкүн: *жүрөгү алып – учуу, жүрөгү оозуна тыгылуу, жерге-сууга батпоо, жүрөгү туйлоо, өзүн көөр жер таппоо* ж. б. образдуу фразеологизмдердин болушу адамдын ички абалын билдирет. Контексттеги өткөндү эстеткен сөз – *болоордо, бир белги, көрдүм эле*. Мында *болоордо* деген сөз окуя али боло элек, бирок ошол окуяга чейин жүрөгү дегдеп тынчтык бербеген. Кийинки сапта *бир белги* деп эскертилип жатат, ал белгиси *жүрөгүнүн алып учканы*, жүрөгү өзүнүн иштөө функциясын күндөгүдөн өзгөрткөнү андан аркы сапта *көрдүм эле* деп айтылып жатат. Демек, окуя болуп бүт-

тү, жүрөгү, эмнеге алып учканын, эмнеге дегдегенин, тынчтык бербегенин тентип качып келе жаткан Алманбет ички аң-туюмуна катуу сактап калган. Өз атасына кас болуп, өз элин-жерин таштап, түбөлүккө кош айтышып, чыгып кетүү Алманбет үчүн оор болгон, ошондуктан ал күн, ошол мезгилдеги жүрөгүнүн согушу, анын ички туюмунда сакталып калган эле. Бул учурларын эстегенин контексттеги жогорку *болоордо, бир белги, көрдүм эле* деген сөздөр менен түшүндүрүлүп берилди.

Алманбет өткөн күндү эстеп, ички туюмунда эске салганы контекстте *душман болоордо, нак ушул бир белги, көрдүм эле* деген саптардагы сөздөр эпосту угуучунун да көңүлүн буруп өткөн окуяны эстетет. “Белгилүү учурда сезилген, кабыл алынган заттар, кубулуштар изсиз жоголбойт. Алар тигил же бул деңгээлде ички аң-туюмда эсте калат. Керектүү учурда кайтадан эске түшөт. Эс -бардык психикалык процесстерди мүнөздөөчү негизги процесс болуу менен личносту личность катары аныктоочу башкы белги” (Миңбаев К. 2000, 120).

Жогорудагы келтирилген мисалдарда манасчы Алманбеттин азыркы ички ойлонуусун, коомдогу ордун сүрөттөп, анын тышкы көрүнүшүнө баа берип, төмөнкүдөй мүнөздөмө берет. *Падышалык бөркү бар, башы бапик алтын чок, казактан кастык болот деп, кан Алманда капар жок. Алманбеттин ак пейил жоомарт, ак сөөктүк бийик адамдык сапаты падышалык бөркү бар* деп түшүндүрүлдү. Алманбет карапайым үй-бүлөнүн баласы эмес, анын социалдык абалы Манастын кырк чоросунан жогору турат. Ал Алманбеттин ички интеллектуалдык жүрүм-турумунан гана эмес, тышкы кейпинен, кийген кийиминен улам маалыматталат. *Бөрк түз маанисинде – баш дегенди туюндурбастан, кенен семантикада тышкы турпаты, ички интеллекти, акыл-эси, ага кошумча падышалык атрибут – баш кийимди билдирүүдө. Ошо маанисинде да, түз маанисинде да баш негизги дене бөлүгүнүн атынан башка ички абалды, маанайды туюндуруучу (көз, каш, көз караш, ооз ж. б.) жана тышкы турпатты, кебете-кейипти билдирүүчү семантикага ээ. Демек, психикалык жагдайды, эмоцияны баш денебиз менен түшүндүрөбүз. Ал эми жогорку мисалдагы *падышалык бөркү* Алманбеттин наркы, баркы, тарбиясы, акыл-эси, өз жериндеги*

социалдык шарт-жагдайы ж. б. болуп эсептелет. Айтылып жаткан учурда ал падышалык тажы кийип жүргөн жок, ал бөрк өзү жашаган чөйрө үчүн гана маанилүү, маңыздуу. Бул жагдайда анын ар тараптуу баалуулугу жөнүндө түшүшүнүк берип жатат. Ал эми бирөөгө кара ою жок, жамандык эч ойлобогон мүнөзүн *башы бапик* десе, ар дайым жакшылык, ийгилик, ынтымакты тилеген мүнөзү *алтын чок* деген сөз айкаштары менен салыштырылып берилди. Бул сөз айкаштары өздөрүнүн атоо маанилеринен алыстап, контекстте өтмө маанисинде колдонулуп, Алманбеттин адамдык мүнөзүн, сапатын азыркы психикалык ички туюмун ачуу үчүн түшүндүрүү максатында образдуу, элестүү пайдаланылды.

Алмамбет ички туюмунда кападар болуп ар ишти ойлоп, Көкчөнүн үйүнө шашып келет. Мындагы боло турган окуяга көңүл бурсак:

“Желдеттер атын байлады,
Ар тарапка бир карап,
Алманбет көзү жайнады
Кытайды келсе кыйрат деп,
Кыйындар айткан мындай кеп.
Калмакты келсе какшат деп
Катуулап айтып мындай кеп,
Бабырап жатыр, сүйлөшүп” (Манас. 1980,256.).

Алманбет желдеттердин ат алып кыймылдашынан, алардын тышкы көрүнүштөрүнөн эле, алдыда болуучу жаман окуя жөнүндө эмнегедир сезип, күндөгүдөн башкача экенин баамдайт. Ал айлана-чөйрөдөгү, үйдүн сыртында жүргөн, ат алган желдеттердин кыймыл көз карашынан бул бүдөмүк табышмак сырды билгиси келип, абдан аракеттенет. Анын бул ички психикалык абалын, кыйналуусун контекстте *көзү жайнады* деген сөз менен түшүндүрүлдү. Мында *көзү жайнады* деген сөз өтмө маанисинде колдонулду. Келтирилген мисалда Көкчөнүн үйүнүн сыртындагы Алмамбеттин жекече адамдарга байкоосу берилип жана алардын кыймыл-аракети менен бир эле учурда ички психикалык абалы сүрөттөлөт. Ички туюмунун анык-бышык экени, алдын-ала байкоо жүргүзүү үчүн эки жакты карап, баамдап жаткан учурдагы көз карашы, изденүү, үмүт, тилек ж.

б. сезимдери берилип жатат. Бул – ички эмоциянын тышка чыгарылышы, сезимдердин натыйжасында кебете, абал аркылуу туюндуруунун бир жагы. Ошондой эле контекстте *ар тарапка бир карап* дейт. Бул жерде айлана-чөйрөсүнө байкоо жүргүзүп, бардык кыймылды ички оюнда анализдөөдө. Объективдүү кубулуштарды, көрүнүштөрдү көрүү сезими менен байкап кабылдап, ички сезиминдеги анализин сыртка чыгарууда. Ал эми контекстте Көкчөнүн үйүндө арака мас болуп тургандардын сырткы көрүнүшү, сүйлөгөн сөздөрүнө карата манасчы төмөнкүдөй мүнөздөмө берет *кыйындар айткан, катуулап айтты, бабырап жатыр сүйлөшүп* деген сөз айкаштары, фразалар менен түшүндүрүлдү. Алардын өзүн-өзү аша чаап мактануусун, баатырсынуусун *кыйындар* деген сөз менен какшык иретинде, ошондой эле көпкөн жеңил мүнөзүн *катуулап* деп, мас болуп айткан сөздөрүнө тескебегендиктен жокту сүйлөп отургандарын *бабырап* деген сөздөр менен толук түшүндүрүп, угуучуларга үйдөгү отургандардын мүнөзүн, ошол учурдагы сырткы кебете-кешпирлерин, ички туюмун чагылдырууда элестүү образдуу сүрөттөйт.

“Калмак менен кытайга,
Казат кылат экен деп,
Кан Алмаң алды оюна.
Өлтүрөт экен мени деп,
Өзүнүн жуутпай оюна.
Акылга албай ар неме,
Аны кайдан ойлонсун.
Арамдыкка иши жок,
Ачык жолу шар неме” (Манас. 1980, 257.).

Ал Көкчөнүн шашылыш чакырганына таң болуп, ойлонуп, себебин издеп жаткан. Үй ичинен угулган сөздөргө карап, *калмак менен кытайга, казат кылат экен*, ошого чакырып, жалпы эл чогулган турбайбы деп ойлойт. Оюндагы кыжаалат, жүрөгүнүн тынчтык бербей турганын ичинен ойлоп божомолдойт. Ал эми Алманбеттин жамандыктан дагы деле кабары жок, жакшылык ойлоп келе жаткан көрүнүшүн, ички ойлонуусун манасчы угуучуларга төмөндөгүдөй сүрөттөп мүнөздөмө берет: *Өлтүрөт экен мени деп, Өзүнүн жуутпайт боюна. Акылга*

албай ар неме, Аны кайдан ойлонсун, Адамдыкка иши жок, Ачык жолу шар неме деген саптарда эшиктеги ой менен үй ичиндеги жагдайдын оксюморондук-антитезалык каражаттар аркылуу берилгенин көрүүгө болот. Албетте, ар бир жагдайдын жаралышында реалдуу жашоо-турмушта кандайдыр тышкы таасирлердин болушу түрткү болот. Мурунку тексттеги үзүндүдөгү Алманбеттин ички кооптонуу ою логикалык жактан уланып отуруп, сестенүүгө өсүп жетет. Бул эпостогу логика-психологиялык сезимдердин чыңалуусу, өзүнүн тазалыгы, аруулугу арамдыктан жогору турары жеке айтуучунун баамынан өтөт. Аттан түшүп, үй ичине киргенче жогорудагы ойлорду ойлоп, салам айтып эшик ачып киргенде, сүйлөп отурган бузукулардын баары жалпы алик алып, орун бошотуп, туруп кетишет. Булардын бул кылыгына ачуусу келген Көкчө ачууланып турган жери:

“Ажыдаар башын салдыбы?
Же бир арстан кирип калдыбы?
Айткан сөзүң эмне эле?
Атпай казак баарыңды,
Арбак уруп салдыбы?
Орду-ордунду алгын деп,
Ордунду берип калмакка,
Оңолбогон кесек ит,
Оолактап кайда бардың деп
Кан Көкчөдөн кеп чыкты,
Эр Алманбет баатырды
Калмак, Кытай деп чыкты ” (Манас. 1984, 258.).

Келтирилген мисалдагы Көкчөнүн ажыдаар, арстан деген сөздөрү эки психологиялык абал үчүн айтылып жатат. Алманбеттин реалдуу, чыныгы сүрү *ажыдаардай, арстандай* жини бар. Аны Көкчө да жакшы билет. Ордунан тура калгандарга бир ачуусу келсе, экинчиден Алманбетти какшыктап, кичинесинтип, кемсинтип айтууда. Көкчөнүн ачуусу *ажыдаар, арстан* деген сөздөр менен салыштыруу аркылуу билдирилди. *Атпай казак баарыңды, арбак уруп салдыбы?* деп, баарынын ордунан жабыла туруп кетишине ачууланып, көзгө көрүнбөгөн абстрактуу, күч таасир эткендей, *жин тийгендей* десе, экинчиден,

Алманбетке карата какшык, ал анын көзүнө көрүнбөйт, баатыр эсептебейт. Алманбет да үйгө киргенден кийин Көкчөнүн ачууланып айткан какшык сөздөрүнөн улам, *калмак, кытай* деп өзүн айтып жатканын түшүндү.

Улуу эпосто кыргыздын душманы катары кара калмак кытай эсептелинет. Бирок кыргыздын үмүт кылган баатыры, Манастын өмүрлүк кыйышпас жан досу Алманбет ушул кытай элинин уулу экени баарыбызга белгилүү. Кара кытайлардын (кидандардын) кыргыз элине душман экенин баатыр билсе да, Алманбетти той берип, тосуп алат. Алманбеттин келиши жөнүндө түш көрүп, ал түшүн көпчүлүк элге той берип, жорутат. Анан Алманбеттин жолун тосуп, кырк чоросу менен аң уулап чыгып кетет. Алманбетти алыстан дүрбү салып көргөн Манас анын сырткы келбетине карап, төмөнкүдөй баа берет:

«Кызыл түктүү пил экен,
Кыраан эрдин бири экен,
Алыскы ишти ойлонгон,
Акылмандын бири экен,
Айбатына жан түтпөс,
Баатырлардын бири экен,
Кең көкүрөк, сом далы,
Туткандын чыгар далдалы
Балбандын бири экен,
Кездешкенин мерт кылып
Алгандардын бири экен,
Айбаты менен ааламды
Баскандардын бири экен,
Качыргандан токтолбос
Камандан алган мүнөзү
Кайгырып жоодон шашпаган,
Жолборстон алган мүнөзү.
Жолдош болуп кезиксе
Бүткөндөй болуп көрүндү». (Манас. 1984,301)

Келтирилген бул мисалда ай талаада каңгып, чарчап-чаалыгып келе жаткан Алманбетти досу Манас алыстан байкап турган жери берилди. Биз жогоруда сөз кылгандай ал алдын-ала түш көрүп, түшүндө Алманбеттин кылычтай курчтугун, жол-

борстой күчтүүлүгүн, алгыр куштай өткүрлүгүн көрсө, өңүндө дал ошол Алманбеттин келе жатканын көрүп, күтүп турат. Келе жаткан досунун *пилдей зор* экендиги, баатырларга мүнөздүү сапаттардын бар экенинен кабар берет. Ошондой эле анын акылмандуулугун, боорукерлигин да сезип, ичинен сүйүнүп, *жолдош болчу жан экен* деп ыраазы болот. Манастын мына ушундай ички ой жүгүртүүсүн ыр саптарында түшүндүрүп берүүдө Алманбеттин баатырдык мүнөзүн сүрөттөөдө манасчы *кызыл түктүү пил экен, айбатына жан түтпөс, кең көкүрөк, сом далы, камдан алган мүнөзү* деген сөз айкаштарын салыштыруу иретинде колдонду. Келечекте түбөлүктүү боло турган досун күтүп турган Манас келе жаткан Алманбетти дүрбү салып көрүп, өз ичинен анын сырткы келбетине баа берип, ички туюмунда өзүнчө ойлонуп турган жери алынган мисалда көрүндү. Бул контекстте Алманбеттин сырткы кебетеси менен баатырдык сапатын айкөл Манас алыстан карап баалап турат. Манас түш көргөндөн соң эмне үчүн өз жайында күтпөй талаадан, тыштан карап турат?. Психологиялык аң-туюмда да, турмуштук практикада да бетме-бет келүүдөн мурда алдын-ала интенциялык барктоо мүнөздүү. Кандайдыр бир нерсени дароо алганга караганда, эң алды менен таанып-билгени абзел. Бул – турмуштук тажрыйба. Бирөөдөн угат, көрөт, анан барып ал жөнүндө ой толукталат, ишке айланат. Ошол тажрыйба тексттин теориясында интенциялык түшүнүү категориясына жатат, психологияда таанып-билүү аркылуу тажрыйба топтоо деп аталат.

Ооба, Манас Алманбет менен бетме-бет жолугуудан мурда түшүнүп, (алдын-ала маалымат) аныктыгын интуитивдик жагдайда билүү үчүн көз салып турат. Аны кучак жайып тосууга даяр, бирок өзүн да ошондой сүрдүү, акылдуу, амалдуу, ак көңүл, айбаттуу, кең көкүрөк, сом далылуу баатырдын жолдошу катары тосуп алууга өзүн да психологиялык жактан даярдаш керек эле. Өзү баатыр, бирок өзүнө теңдеш, тете келген эрдин келе жатышы чын сезимден кубанууну же өкүнүүнү алып келеби, али белгисиз. Ошондуктан баатырдын баатыр экендигин нарктоо, психологиялык аңдоо элегинен өткөрүү бизге али белгисиз маалымат берүү менен азырынча таанып-

-билүү этабын туюндурат. Алманбеттин күчтүүлүгү пилге салыштырылып, *пил* деген сөз өзүнүн номинативдүү атоо маанисинен алыстап анын мүнөзүнүн өтө көтөрүмдүү экендигин билдирүүдө. Ал эми Алманбеттин билгичтиги, акылмандыгы, көрөгөчтүгү *кыраан* деген сөз менен түшүндүрүлдү. Ушул эле ой кийинки сапта *алыскы ишти ойлонгон, акылмандын бири экен* деп кайталанып кыраан деген сөздүн маанисин тактоодо. Ал эми кийинки саптардагы *айбаты, сом далы* деген сөздөрдүн маанилерин карап көрсөк: айбаты-зат, кайрат, каар, сүр, сом далы дегендин сом түшүнүгү кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “сом – сын атооч, уютуп койгондой, жумур, чулу”-деп көрсөтүлөт. (1969, 26-535.).

Демек, Манастын көз карашында, ички баамында, берген сынында Алманбеттин далысы бардык жөнөкөй эле адамдардыкындай тегиз, жалпак болуп көрүнбөй, уютуп койгондой, жумуру болуп көрүнүшү-машыккан баатыр, күчтүн символун туюндурат. *Айбаты, кең көкүрөк, сом далы* деген сөздөр баатырдын алп денесинин чың, чоң экендигин булчуңдарынын толо, мүчө бою келишкендигин элестетип турат, азыркы көз менен караганда, күрөштүн түрлөрүндөгү спортсмендерди элестетет. Кең көкүрөк физикалык күч мааниси менен катар ички дүйнөсүнүн кенендигин, айкөлдүгүн, ак көңүлдүгүн ж. б. интеллектуалдык сапаттарын да билдирет. Эпосту айтуучу Манастын объективдүү дүйнөнү ички кабылдоосунда кабыл алышын, оюн түшүндүрүүдө, образдуу, элестүү берүү үчүн бул сөздөрдү салыштыруу каражаты катары колдонду. *Камандан алган мүнөзү* дейт. Каман-токойдо жашоочу жапайы жаныбар, Алманбеттин мүнөзүн сапатын каманга салыштырууда. Каман сөзү контекстте номинативдик атоо маанисинде эмес, туунду мааниде колдонулду. Бул мисалда Манастын Алманбетти сын көз менен карашы, ички психикасы, байкоолору, баалоолору жогоркудай сөздөр менен түшүндүрүлдү. Манас өзү теңдеши жок күчтүү, арстан мүнөз, кыраан куштай алгыр баатыр болгондуктан, келечектеги, жан кыйышпас досунун өзүнө тең келе турган сапаттарын жекече ой жүгүртүп нарктайт. Түшүндө көргөн жолборсу, кушу, кылычы келе жатканына аябай сүйүнүп, жолдошторуна төмөнкүчө сүйүнчүлөйт:

«Калкыңда жүрсө карааның,
Бетинде жүрсө бедериң,
Белиңе таңуу медериң,
Элинде жүрсө эркениң
Түндүктү тирер түркүгүң,
Жолго кирсе жолдошуң,
Жоголор жерде колдошуң.
Жоо качырсаң Жолборсуң,
Өнөрү ашык дүйнөдөн,
Өмүр сүрсөң жолдошуң
Алманбет келет мен көрдүм. (Манас. 1980,302.).

Келтирилген бул мисалда Манастын ичине батпаган сүйүнүчү, кубанычы берилди. Ал өмүрлүк досун тапканына кубанып, өзүнүн чоролоруна сүйүнчүлөйт. Мисалда Манастын кубанычы *карааның, бедериң, медериң, эркениң, түркүгүң, жолдошуң, колдошуң, жолборсуң* деген сөздөр менен түшүндүрүлүп, ырдын ыргагына карата уйкашып келүүдө. Ошону менен катар, айтуучу Манастын кубанычын, мактанычын угуучуларга элестүү, жеткирүү үчүн, көркөмдүгүн арттыруу максатында бул сөздөрдү ыр саптарынын акырында окшоштуруп пайдаланды. Буга чейин Манас Алманбетти алыстан байкап, ичтен сынап, ойлонуп турган. Алманбеттин өнөрлүү билимдүү, акылдуу экенин да байкап, өнөрү ашык дүйнөдөн деп айтылып жатат. Чынында эле Алманбет Кытай элинин диний мектептеринде окуп, жоокердик өнөрдү кытайча алып чоңойгон. Ал ар кандай жортуулдарда согушуунун тактикасын мыкты өздөштүргөн. Анын бул өнөрлүү, акылдуулугун контекстте *ааламда жок* деген мааниде айтып, бүтүндөй планетаны түшүндүргөн дүйнө деген сөз менен көрсөттү. Биздин ар бирибизде алдын-ала туя билүү сезимибиз (интуиция) бар, бирок баары бирдей эмес, бирибизде көп, бирибизде азыраак. Бул да адамдын ички психикасы менен байланышкан. Ошол сыяктуу тышкы экстралингвистикалык факторлор алдын-ала аң-туюмга кабар берүү менен ойду жокко чыгарып, же ынандырат. Буга чейин Алманбет жөнүндө жалпы гана аңыз түшүнүк болсо, конкреттүү учурда ал түшүнүк образга айланып, кеп каражаттарын активдештирип жатат.

Түшүнүк – жалпы, анткени тигил же бул зат же кубулуш жөнүндө бардык адамдарга бирдей таасир берүүчү, ал жөнүндөгү сапат, белгилерин тактап көрсөтпөстөн элес калтырган денотация. Ал нерсе адамдын тигил же бул сезимине таасир берген жалпы билимдик туюмду пайда кылат. Маселен, ачуу десек, конкреттүү даам, зат ж. б. жөнүндө белгилүү болбостон, тил органына сезилүүчү даам сезими аркылуу шартталуучу өтө кескин жагымсыз даам туюлат. Мына ошол түшүнүк аң-сезим, таанып-билүү аркылуу аң-туюмда образды пайда кылат. Бул – жалпыдан жекеге өтүүчү категория. Тактап айтканда, ачуу жалпы, туздун даамы – жеке өз алдынча конкреттүү даам. Бирок ачуу жекеликке ээ болуу менен өз алдынча көз алдыга, сезимге тартылган образды пайда кылат да, ажыратууга (дифференциялоого) туюмдук багыт берет, конкреттүү атоого шарт түзөт. Ар биринин даамы кескин жагымсыз, бирок адам баласы үчүн оң таасири бар үчүн пайдаланабыз. Демек, бир эле убакта түшүнүк бириктирет (интеграциялайт), ошол эле учурда ажыратат (дифференциялайт).

Ушул сыяктуу Манас Алманбет жөнүндөөзүнүн түшү менен өңүн катар коюп, анын адамдык жана баатырдык насиле баа берип жатат. Жеке ички баамын конкреттештирип, чоролорунун жанына коюп көрүп, образдарды салыштырып, психологиялык анализ жана синтез сөз каражаты аркылуу туюндурулду.

Ал эми эпосту айтуучу Манастын өмүрлөш досу, жардам берер жакыны келе жатканын айтып, бул оюн жаңы угуучуларга образдуу берүүдө жолдошу, колдошу деген уйкаш түшкөн сөздөр менен түшүндүрдү. Демек, баатыр буга чейин өзүн теңтуш досу жок, жалгыз сезип жүрсө, эми ишене турган, караан тутар досу келди. Ал эми келтирилген контексттеги төмөнкү сөздөрдүн маанилерин карап көрсөк: бедер-зат атооч. 1) саймаланган, кооздук, оймо-чийме. 2) баа, баалуулук. Медер – зат атооч, таяныч, бел кылган жөлөк, үмүт, колдо – этиш, жактоо, кубаттоо. Колдош-колдо этиштин кош мамилесин түшүндүрөт (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969, 530.). Баатыр Манасты ар дайым колдогон, жолун жолдогон, кыйын учурда акыл айтып, бел болгон, чаалыгып жыгыларда таяныч, тирөөч болуучу

анык досу Алманбет экенин, анын эми келе жатканын, Манас Алманбетке кездешерине абдан ыраазы болгонун көрөбүз. Баатыр Манастын кадырлуу досунун ушул жакшы мүнөздөрү контекстте *карааның, жолдошуң, колдошуң, жолборсуң* деген сөздөр менен түшүндүрүлүп берилди. Бул зор контекстте маанилеш кубануу, сүйүнүү сезими-психикалык жагдай-шарттын натыйжасы .

КУБАЛУУ, СҮЙҮНҮ СЕЗИМДЕРИНИН ТУЮНДУРУЛУШУ

Жан-жаныбарлардын бардыгы объективдүү дүйнөдөгү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, окуяларды көрүү, угуу, даам сезүү, жыт сезүү аркылуу туюп, кабылдашып баш мээде чагылтышып, ага карата ички реакциянын жообуна карата аракеттерди жасашат. Бирок жан-жаныбарлардын баарынын дүйнө кабылдоосу бирдей деңгээлде эмес, ар кимиси ар кандай мүмкүнчүлүктө кабыл алып, ага каршы же жагдайына карата аракеттенишет. Ал эми адам баласы жер бетиндеги жан-жаныбарлардын ичинен аң-сезимдүүлүгү, ой жүгүртө алгандыгы, сүйлөй алгандыгы, тили, кеби бар экендиги менен айырмаланып, мына ушул өзгөчөлүктөрдү чыгармачылыгы аркылуу өздөштүрүп, улам жаңы көрсөткүчтөргө жетип отурушат. Бүгүнкү жер планетасында адам баласынын акыл-оюнун, аң-сезиминин негизинде жаралган не бир сонун ачылыштар, жаңы жаратуулар, техникалык жетишкендиктер, рухий асыл баалуулуктар бар. Бирок ушул материалдык, рухий баалуулуктардын баарына адам баласы аң-сезимдүү ой жүгүртүү, акыл күчү менен кантип аракет кылып жетишип жатат деген суроо туулат?

Эгерде адам баласына объективдүү дүйнөнүн жалаң гана терс көрүнүштөрү таасир этсе, адамдын мээсинде жалаң терс эмоцияны жараткан түрдүү кубулуштар, окуялар, көрүнүштөр чагылса, анда мындай учурда улуу жетишкендиктер жаралмак эмес. Тескерисинче, адам баласы терс эмоцияга кабылып отуруп, өзүнөн-өзү жок болуп кетмек.

Эгерде адам баласына объективдүү дүйнөнүн жалаң гана оң көрүнүштөрү таасир этсе, адамдын мээсине жалаң оң эмоцияны жараткан түрдүү кубулуштар, окуялар, көрүнүштөр чагылдып, анда мындай учурда улуу ачылыштар, жетишкендиктер, рухий асыл баалуулуктардын жалаң жакшылык үчүн гана бир беткей эң мыкты сөз жеткис, али болуп көрбөгөн, биз укпаган тараптары ачылмак. Бул учурда жер планетасында жашоо балким, мындай болмок эмес.

Ал эми биз жашап жаткан жер бетинде жашоо башталгандан бери объективдүү дүйнөдөгү кубулуштар, көрүнүштөр

окуялардын оң жана терс таасирлери болуп (дүйнө өзү ак-кара, жаман-жакшы эки багытта болуп), бул таасирлер адам баласына жашоонун өтүшү менен бирдей деңгээлде өз нугу менен ар бир адамга жеке жана жалпы таасир этип келет. Адам баласына объективдүү дүйнөнүн терс таасирлери чагылганда, кайгырып, өкүнүп, коркуп, ачууланып, терс эмоцияларга кабылып, аң-туюмунда, эс-акылында бекем сакталып калат. Ал эми жашоонун жүрүшү менен адам баласына оң таасирлер чагылганда, аң сезиминде кубанычтуу, сүйүнүчтүү, ашык болуу сыяктуу сезимдери козголуп, жакшы нерселерди иштегиси, жараткысы келип, акыл ой сезиминин чыгармачылык менен иштеши аркылуу жаңы ачылыштар, ийгиликтер, асыл баалуулуктар пайда болот.

Адам баласынын аң-сезимине чагылган оң таасирлер кубануу, сүйүнүү, жөнүндө В. И. Слободчиков мындай дейт: “Кубануу адамдын ар кандай кыйынчылыктарга туруштук берүүгө жөндөмдүүлүгүн, өзүнө терең ишенүүсүн билдирип, жашоодогу рахаттануусун түшүндүргөн сезимдерди мүнөздөйт. Кубанууда адам ар дайым өтө чыңалган энергиялуу, күчтүү сезим менен толукталып, коштолуп турат. Кубануу сезими – бул адамдын ички аң-туюмундагы жарткан чыгармачыл иш-аракеттерин өнүктүрүүчү, аны сыртка дал өзүндөй чыгаруучу чоң мүмкүнчүлүк” (В.И. Слободчиков, 1985, 275.).

Мына ушул чыгармачылык менен ойлонуп, өзүнүн аң-сезиминде иштеп, жаратып жатканда эс-акылда сакталып калган терс эмоциялардын чагылуусу, элеси көз алдына тартылып, биз жаратуучу чыгармачылыктын келечек планына аралашат. Эгерде биздин эс-акылыбызда терс эмоциялар көп сакталган болсо, жаралуучу чыгармачылык ишмердикте алар көп орунду ээлейт. Биз айтып жаткан чыгармачылык ишмердик материалдык рухий көрүнүштө болот.

Кыргыз эли өзүнүн башынан өткөргөн күндөрүндөгү оң жана терс таасирлерди чагылдырган чыгармачылык рухий ишмердигинин зор үлгүсү катары “Манас” эпосун жараткан. “Манас” эпосун элибиз өз башынан кечирген кубанычтуу, сүйүнүчтүү күндөрүндө эл таланттары өткөн терс окуяларга, өткөн кубанычтуу мезгилдерге жуурулуштуруп өздөрүнүн фан-

тазиялык чыгармачылык дараметтери менен оозеки чыгарма жаратып, биздин күнгө жеткиришти. Албетте, бул жаралган асыл баалуулуктун, оозеки формасы, алардагы көркөм сүрөттөлүүчү объектиси – адам жашоосу, турмушу, адамдын өзү. Башынан кечирген кыйын кезең кайгы, көңүл эргиткен кубаныч баштан кечирген эмоционалдык күү, эргүү жөн гана өтүп кетпестен улам башка чөйрөгө, муунга тарап жүрүп отурат. Ошентип өзү жараткан рухий чыгармачылыкты, сүрөттөөнү баарыбызга түшүнүктүү тил аркылуу чагылдырып берет. Тил аркылуу чагылдырып берген рухий көркөм дүйнөнүн негизги сүрөтүнүн, сөз кылуучу негизги образы – адам баласы, ал эми окуялар, кубулуштар, көрүнүштөр, анын тегерегинде болуп, анын объективдүү таасир этүүчүсү. Кезеги келгенде адам баласы тил аркылуу сүрөттөлүп жаткан рухий чыгармачылык ишмердүүлүктүн субъектиси, сүйлөөчү тарап болуп, объективдүү дүйнөнү кабыл алат, оң же терс эмоцияга учурайт, ага карата түрдүү эркин билдирет.

Ю. Д. Апресян ушуга окшош ойду ортого мындайча салат: «Адам тил аркылуу рухий ишмердикти сүрөттөп эле бербестен, ошол айтып жаткан сүрөттөмөнүн борбордук негизги фигурасы болуп саналат, сүрөттөмөдөгү бардык иш аракет адамдын тегерегинде жүрөт. Тил – бул адамдын өзүн түшүндүрүүгө, таанууга аракет кылган белги». (Апресян Ю. Д. 1989, 80.).

Биз тил аркылуу айтып, сүйлөп жаратып жаткан рухий чыгармачылыктын баарын көркөм сөздүн күчү ишке ашырат. Адам баласы дүйнөгө болгон көз карашын, дүйнө кабыл алуусун, ага карата оң же терс эмоцияларын өздөрүнүн рухий чыгармачылыгында жаратышат. Ар бир элдин, улуттун өз тилинде рухий баалуулуктары бар. Аны өткөн турмуштун элестүү көрүнүштөрү, тарыхы катары баалап, аздектеп келишет.

Кыргыз элинин аздектеп, баалаган “Манас” эпосу эл тили менен жаралып, элдин таланты менен ширелген. Объективдүү чөйрө кыргыз элине таасир эткен, аны эл кандай кабыл алган, элдин ички жан дүйнөсү, көз карашы кандай болгон, булардын баары эпосто кандай сүрөттөлгөн. Ушулар тууралуу, өзгөчө кыргыз элинин кубанычтуу күндөрү, деги эле эпостогу каар-

мандардын кубанычтуу окуяларды, кубулуштарды, оң таасирлерди кабыл алышы, адамдын ички жан дүйнөсү, ага карай тышкы көрүнүшү жөнүндөгү сүрөттөлүштөрү сөздүн күчү менен канчалык деңгээлде түшүндүрүлгөнүн анализдесек болот.

Эпостогу адамдын кейпи, образы калыптанган улуттук кааданын негизинде бизге чейин жеткен. Ал эми улуттар аралык маданияттын материалдарын карасак, ар бир элдин өзүнчө каадасы, үрп-адаты калыптанган. Маселен, бир элде оозду кармоо өкүнүү болсо, башка бир элде интим мамилени билдирет. Мунун өзү ар бир элдин өзөгүндөгү психологиялык кабылдоо, аны жаратуу жана сөз каражаттары менен туюндуруп берүүнүн жекелиги бар дегендик.

Кыргыз каадасында ат чабыш, улак тартыш, эр эңиш ж. б. салтанаттуу оюндар бар. Ал кандайдыр бир кырдаалда мөөрөй үчүн, сыймык ээси болуш үчүн ойнолуучу таймаш болуп эсептелген. Буга мартабалуу, даражалуу адамдардын атынан катышар эле. Ушундай мелдешке аялдардын ат алып чыгып чабышы Ысмайыл, Семетей гана эмес, элдин көбүнүн терс эмоциясын пайда кылат. Мындай иш тарыхта болгон эмес. Бирок көптөн бери ички күйүтү, үмүтү, мүдөөсү психологиялык жагдай катары алга сүрөй, айкөлдөн калган жалгыз уулду эли-жерине кошууга болгон далалатын ишке ашыргысы келет. Бир жагынан алга сүрөгөн ички деми, экинчиден, эки жактуу коркунуч кооптонуу сезими да турат. Арийне, анын тарыхый салтка каршы чыгышынан сырткары Ысмайылдан айбыгуу, ээнбаштык кылуусу психикалык кооптонууну туудурганы менен өзүнүн өжөрлүгү, ички карама каршылыгын жеңе билиши анын күчтүү адамдыгын белгилейт. Экинчиден, өзүнүн ички коркунуч, сестениш сезимин ээлеген Семетейдин өзүн-өзү жеңип, элдин, атасы Ысмайылдын мээримин, камкордугун таанып, Каныкейди кабылдай алабы же жокпу деген сезимдер аны бушайманга салат. Муну башынан кечирүү турмак, угуп же окуунун өзү канчалык күчтүү психологизмди жаратат. Ошондуктан Каныкейдин кайгы-кубанычынын ушул абалын берүүчү психоллингвисткалык каражаттар өзүнчө мааниге ээ.

Ат чабышта төлгө кылып чапкан Тайторуну бала Семетей сүрөп калганда, муну көргөн Каныкей ички туюмунда Семе-

тейге ыраазы болуп, сүйүнгөндөн өз ичинен сүйлөнүп, кубанып турган жери эпосто мындай сүрөттөлөт:

“Ушуну айтып Семетей
Манастап үндү салды эми
Тайторудай бууданды,
Букарга сүрөп калды эми.
Тайторуну алган соң,
Кайран катын Каныкей.
Асмандан күнү бүркөлүп,
Азап көргөн башына
Алтымыш санаа бир келип;
“Айланайын кудай-ай,
Атын ээси алдыбы?!”
Артыкча көөнүм жадырап,
Тилекти берип салдыбы!
Көрөргө эми күнүм бар,
Ушундан бөлөк кимим бар?!
Тулпардан калган туягым,
Туу казанат чунагым!
Найзага таккан желегим,
Асылдан калган белегим!
Алыста калган элиңе
Аныктап тиер керегиң!”. (Семетей. 1959, 64.).

Буга чейин Каныкейдин башына ар түрдүү ойлор бири келип, бири кетип, ою туман болуп коркуп турган. Семетейдин Каныкейди өлтүрүүнүн ордуна атты сүрөп калганына катуу сүйүнгөн эне *айланайын кудай-ай, атын ээси алдыбы?! –* деп кубанып жаратканга ыраазычылык билдирип жатат. Мында Каныкейдин ички сезиминдеги катуу таң калыштуу сүйүнүчүн *айланайын-кудай-ай* сырдык сөзү билдирип, жаратканга ушул кубаныч күндү, дал ушул саамдык, көз ирмемдик бакытты бергенине ыраазы болгон ички туюмундагы сүйүнүчүн, *кудай, атын ээси алдыбы?!* деген сөздөр түшүндүрдү. Ал эми Каныкейдин буга чейин баштан кечирген азаптуу күндөрүн *асмандан күнү бүркөлүп* деген фраза менен образдуу, элестүү түшүндүрсө, бул сап кийинки *азап көргөн башына, алтымыш санаа бир келип* деген фразалар менен синонимдик мааниде

келди. Кийинки саптардагы *артыкча көөнүм жадырап, тилекти берип салдыбы!*”, *көрөргө эми күнүм бар, ушундан бөлөк кимим бар?!* деген фразалардын мааниси жогоруда келтирилген фразалардагы ойго антитезалык мааниде туура келет.

Ал эми контексттеги кийинки саптардагы *туягым, чунагым, желегим, белегим* деген сөздөр атоо маанилери боюнча айырмаланып, ар башка түшүнүктөрдү билдиргени менен контекстте бир мааниде болуп, Семетейге карата айтылып, ички элжирөө, эркелетүү сезими образдуу, элестүү түшүндүрүлдү. Бул сөздөр өздөрүнүн атоо маанилеринен алыстап, контекстте өтмө мааниде колдонулду. Бул жерде психологиялык чыңалуу, чыйралуунун жанып, жагымдуу толкуну денесине тарап, ички сезимин сыртка кандайча чыгарарын билбей турган абалын элестетүүгө болот. Бардык коркунуч, кооптонуу, жалтактоо артта калып, эми ушунча жыл колу, тили, сезими ачык жетпеген баласына болгон сезиминдеги айтылган кеп каражаттарын көрүп турабыз: *тулпардан калган туягым, туу (байрак маанисинде) казанат чунагым, асылдан калган белегим, аныктап тиер керегиң* деген саптардагы туягым, чунагым, белегим жеке өзүнө жана Семетейге тиешелүү жалынуу, сүйүнүү каражаты болсо, *аныктап тиер керегиң* сабы жекеден жалпыга, Каныкейден кыргыз элине керек экендиги жөнүндөгү маалымат болуп эсептелет.

Андан аркы Семетейдин атынын чыгып келгендеги психикалык абалын туюндурган эмоционалдык каражаттар өзгөчө күчкө ээ. Жалаң эмоционалдык сөздөрдөн туруп, ошол психикалык каражаттар бүтүндөй элдин маанайын, ички туюмун, каткырык, ый, чуу ж. б. сүйүнүчтү коштоп турат:

«Чөлдүн баары бакырык,
Чөлдө жаткан уйчулар
Бирин-бири чакырып,
Букасын минип, токмоктоп,
Бу да чыкты чурулдап,
“Манастап” ураан чакырып,
Букачан байкуш кантмекчи,
Букасы жүрбөй далпылдап,
Ара жерге барганда,

Байкуштун аты чыксын деп,
Ал дагы калды шалпылдап.
Түздүн баары-бакырык,
Түздө жүргөн орокчу
Бирин-бири чакырып
Орогун көккө ыргытып,
Одураңдап жөө чуркап,
Капталынан бакырып,
Бу да чыкты бечара
“Манастан” ураан чакырып.
Көзүнүн жашын көл кылып
Чачкан катын аты экен,
Жесир болуп Букарга
Качкан катын аты экен. » (Семетей. 1959, 65.).

Тайторуну бала Семетей сүрөп, биринчи келе жатышканына Букардын жалпы эли да сүйүнүп, Семетейге кошулуп сүрөп калышат. Алардын бул кубангандагы психикалык ички туюмундагы сүйүнүчүн, тышкы көрүнүштөрүн контекстте *баары-бакырык, бирин-бири чакырып, чыкты чурулдап, ураан чакырып, орогун көккө ыргытып, жөө чуркап, капталынан бакырып* деген сөз айкаштары менен образдуу, элестүү сүрөттөдү. Букардын жалпы элинин Каныкейге болгон аео сезими күчөп, анын атынын биринчи келип жатканына сүйүнгөнү, Тайторунун байгени алып чыгышына болгон кубаныч тилектери контекстте *Байкуштун аты чыксын, көзүнүн жашын көл кылып, чачкан катын аты экен, жесир болуп Букарга, качкан катын аты экен* деген фразаларда түшүндүрүлүп, айтылып жатат. Бул фразалардагы байкуштун атын, чачкан катын, жесир болуп, качкан катын деген сөз айкаштары контекстте Каныкейге карата айтылып, анын образын элестүү кылып берүү менен Каныкейдин өткөн турмушу жөнүндө кабардар кылып турат. Бул сөз айкаштары Каныкейдин ким экендигин, кандайлыгын образдуу, элестүү түшүндүрдү. Ал эми *көзүнүн жашын көл кылып* деген фразеологизм дагы Каныкейдин кайгы-муңун, азап көргөнүнөн кабар берип, Букардын элинин Каныкейге болгон ички туюмдарындагы аео сезимдерин образдуу, элестүү түшүндүрдү.

Кийинки саптардагы *куу-куу, куу-куу, ай* деген айбанаттарга карата айтылуучу сөздөр жалпы Букардын элинин Тайторуну сүрөө үчүн ага карата баарынын кыйкырыгы болсо, ошол эле мезгилде бул кыйкырыгы менен өздөрүнүн ички сезимдериндеги, туюмдарындагы катуу сүйүнүчтөрүн билдирип жатышат. Контексттеги эмоционалдык туюм бүтүндөй элдин тышкы кетете-кешпири менен, кыймыл-аракеттери аркылуу кошо шайкеш келген ички жана сырткы эмоциясы берилип жатат. Адам баласына кайгыруу жана сүйүнүү сезиминин болушу мүнөздүү. Анткени анда өзгөчө кабылдоо жана сезимди өзүнчө кайрадан иштеп чыгып, аны башкаларга билдирет. Кайгыруунун өтө өткөн чеги-ый, кайгыны алып келген эң чоң нерсе адамды жоготуу. Ажал басканда аял да, эркек адам да ыйлаганын көп учуратабыз. Бирок аны коштоп жүрүүчү жерди муштоо, аркы-терки басуу, өзүн-өзү кыйноо ж. б. кыймыл аракеттер бар. Айрым адамдар унчукпай отуруп калат (бул да ички кептин бир түрү), өзүн жоготуп койгон учурлар да бар. Ошондуктан жогоруда Каныкейдин арманын *көзүнүн жашын көл кылып, чачкан катын* деп берилиши – образдаштыруучу эмоция.

Кубануу, сүйүнүү - кайгыруунун каршы сезими. Ыйлоо менен да кубанычты билдирет. Бул да эмоциянын жогорку көрсөткүчү. Психологиялык аң-туюмдун төмөнкү да, жогорку чеги да өтө катуу толкундоону пайда кылат, натыйжада экөөнө тең окшошураак кыймыл-аракеттер келип чыгат. Ыйлайт, ыраатсыз кыймылдарга, аркы-терки басуу ж. б. коштолот, айырмасы жүзүнөн жадыраган маанай сезилет.

Бөтөн элде чоңойгон бала баатыр Семетей өз жерине, элине кайтып келгенде, көптөн бери эңсеп күтүп жүргөн, жүдөгөн эл аябай сүйүнүп тосуп алышат. Семетейдин келиши жөнүндөгү кубанычтуу кабар кыргыз элин аралайт. Ошондогу сүйүнгөн элдин психикалык ички абалы, тышкы кейпи төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

“Карап турган калың эл
Киши өлгөндөй чуркурап,
“Семетей келип калды”- деп,
Кубанып ыйлап, буркурап.
Бир-бирине айтышып,

“Мен сүйүнчү алам”-деп,
Айылга чаап кайтышып.
Сүйүнчүгө ат алып,
Жыргаганы андан көп.
“Элдин ээси келди”-деп,
Ырдаганы андан көп.
Түпөктүү найза колго алып,
“Семетейди тосом”- деп
Ыргаганы андан көп.
Тебетейин колго алып,
“Жүр, Семетей келди”-деп,
Бирин-бири чакырып,
Булгаганы андан көп,
Кубангандан бир жерде,
Турбаганы андан көп... ” (Семетей. 1959, 517.).

Семетейдин аман- эсен келгендиги тууралуу кабар тез эле калың элдин учуна тарагандыктан, бул күндү чыдамсыздык менен күтүп, ушу күнгө жетсем деп, ичинен ойлонуп, тиленип жүргөн, жүдөгөн эл катуу сүйүнүшкөнүнөн эмне кыларын билбей, чогулуп жатышкандагы психикалык абалдарын контекстте *карап турган калың эл, киши өлгөндөй чуркурап* деп түшүндүрүп, алардын ички туюмдарындагы катуу сүйүнүчтүү көрүнүштөрү *кубанып ыйлап, буркурап* деп образдуу, элестүү түшүндүрүлдү. Алардын кубангандарынан ашыгып чуркашып, бир-бирине кабар угузушкандагы ички сүйүнүчтөрүн *айтышып, сүйүнчү алам деп, жыргаганы андан көп* деген сөздөр менен түшүндүрүлдү. Элдин башына келген бул сүйүнүчтү, ички сезимдерине батпаган кубанычты адамдар ар кимиси ар түрдүүчө билдирип жатышты. Алардын бул ички жана тышкы психикалык абалдарын, *ырдаганы андан көп, түпөктүү найза колго алып, ыргаганы андан көп, тебетейин колго алып, булгаганы андан көп, кубангандан бир жерде, турбаганы андан көп* деген элдин ички туюмундагы коюнга толгон кубанычын коштогон ар кандай кыймылдары – маанисиз көрүнгөнү менен, ошонун бардыгы сүйүнүчтүн шарданы. Ал эми фразалардагы *ырдаганы, ыргаганы, булгаганы, турбаганы* деген сөздөр жалпы элдин ичиндеги сүйүнүчтүү кабарды тосуп алып, ичтен

катуу кубангандарын сыртка чыгарып, билдирүүдөгү жасаган кыймыл – аракеттерин түшүндүрдү.

Семетей келип калды, элдин ээси келди, Семетейди тосом деген фразалар элдин Семетейге болгон ички сезиминдеги сүйүнүчтөрү угулган кабарды бири-бирине кубанып жеткирүүлөрүндөгү, ички туюмундагы абалды түшүндүрүү үчүн колдонулду. Эпостогу каармандардын кубануу, сүйүнүү учурларындагы кыймыл-аракеттери ички туюмдары, ага карата кебете-кешпирлери жөнүндөгү сөздү дагы уласак, жогору жакта сөз кылгандай балам жок деп зар какшаган бай Жакыптын балалуу болгондогу жагдайларын да анализге алсак болот:

«Анда Акбалта муну айтат:

-Айтканымды туюнчу,

Арстаным Жакып, сүйүнчү!

Карыганда байбиче

Кабылан тапты сүйүнчү!

Жоголгондо байбиче

Жолборс тапты сүйүнчү!

Жоголордо байбиче

Жолдош тапты, сүйүнчү!

Эриккенде байбиче

Эрмек тапты, сүйүнчү!

Кайгырганда байбиче

Каралды тапты, сүйүнчү «(Манас. 1984, 84.).

Кыргыз элинде улуттук өзгөчөлүккө тиешелүү сүйүнүүнү билдирүү бөтөнчөлүгү бар. Кыргыз өз ара тыгыз мамиледе болуп, кубаныч кайгыны бирге бөлүшкөн, атүгүл тапканын чогултуп, баарына бирдей бөлүштүрүшкөн. Ошондуктан бирөөнүн башына түшкөн кайгы баарына бирдей (өзгөчө Жакып баарына кан болсо) тараган, анан анын балалуу болушу – тукум улоочу эркек гана эмес, ушундай кунарсыз мезгилде кыргызга канатын жайып калкан болуучу эл мүдөөсү, баатырдын төрөлүшү өзгөчө кубаныч.

Сүйүнчү сөзүнүн пайда болушу өзүнүн денотативдик түшүнүгү менен байланыштуу. Ал *сүй+ын+чы* деген сөз курамынан туруп, бара-бара полисемиялык маанилик оттонокко ээ болгон. Сүйүнүүнүн эмоциясын өзүнөн башкаларга да ыроолоп,

башкалардын көңүлүн ыраазы кылат, сүйүнүүнүн ченин материалдык, акчалай, мал ж. б. менен беришип, кубанычын бөлүшөт. Бул – кылымдардан келе жаткан кыргыздардын улуттук рухий маданияты, ал азыркы күнгө чейин уланып келе жатат. Сүйүнгөн, сүйүнүчтү айттырган адам өзүнүн баркына жараша чөйрөгө, адамдарга таратчу.

Ар кандай ички сезимди пикир алышууда билдирүүдөгү адамдардын психологиялык аракеттери тууралуу К. Чокушев мындай дейт: «Көңүл бурууга туура келген адамдардын эки тараптуу эмоциясынын таралышы жана ага карата барктоочу сөз каражаттары пайда болот». (Лингвистический анализ художественного текста. Сб. 1981,85.) Сүйүнчүнү айтып келген адамдын маанайына жана сөз чеберчилигине жараша сүйүнгөн адамды психикалык абалын өзүнүн сүйүнүчүн кошуп жеткирет. Айрым учурда кубанычтан апырта сүрөттөшөт, кээде эвфемизмдер менен алмаштырып баяндашат. Демек, бул сүйүнчүлөөчү адамдын ички маданиятына, демине, сөз каражаттарына байланыштуу.

Келтирилген бул мисалда карыганга чейин бала көрбөй арманда өтүп бара жаткан бай Жакып уулдуу болуп, аны Акбалтанын сүйүнүп, кубанып сүйүнчүлөп тургандагы абалы берилди. Акбалта бай Жакыпка сүйүнүчтүү кабарды сүйүнчү деген кубангандагы ички сезимди билдирүүчү сырдык сөзү менен билдирди. Ал төрөлгөн баланын баатырдык сапаттарын көрүп, угуп, өзүнүн ички баамында кабыл алып, анализдеп, өзүнө таасир эткен түшүнүктөрдү Жакыпка салыштыруулар аркылуу баланы сүйүнчүлөп жатат. Контекстте бала Манаска карата *кабылан, жолборс, жолдош, эрмек, каралды* деген сөздөр колдонулуп жаңы төрөлгөн наристенин ким экендиги табышмак болуп жатса, ушул сөздөр менен түшүндүрүп, образдуу, элестүү угулду. Бул сөздөр өздөрүнүн жеке номинативдик атоо функцияларынан алыстап контекстте синонимдик маанилеш катары өтмө мааниде колдонулуп кубанычтуу кабарды жөн эле угузуп койбостон, анын образдуулугун, элестүүлүгүн көркөмдүгүн *кабылан, жолборс, жолдош, эрмек каралды* сөздөрү менен берди:

«Аны уккан соң бай Жакып

Акылынан таныптыр

Көздүн жашы он талаа,
Көрдүмбү деди бир бала
Перзент берген кудайым,
Жараткандын өзүнөн
Жашын узун сурайын
Тууганына сүйүнбөй,
Тураарын тилеп кудайдан,
Муңданган бойдон өтөм деп
Ойлодум эле бу жайдан.
Акбалта келди жайма-жай,
Шолок этип жыгылып
Талып калды Жакып бай. » (61. 84.).

Бул сүйүнүчтүү кабарды укканда катуу сүйүнгөн Жакып өз алдынча ой жүгүртө албай уккан кулагына ишенбей ички туюмунда аябай сүйүнгөндүктөн акыл жүгүртүүгө күчү келбей эстен танып калат. Бул абалын контекстте *акылынан танып-тыр* деген сөз айкашы менен түшүндүрүлөт. Бай Жакып катуу сүйүнүчтөн ыйлап, өз ички туюмунда ыйын айтып, ичтен сүйлөнүп турган психикалык абалы контекстте *көздүн жашы он талаа, Көрдүмбү деди бир бала, Муңданган бойдон өтөм деп, Ойлодум эле бу жайдан* деп сүрөттөлөт. Мында Жакыптын ички туюмундагы сүйүнүчтүү ыйын, *жашы он талаа, көрдүмбү, бир бала, муңданган бойдон өтөм деп*, ойлодум эле деген сөз айкаштары түшүндүрүп турат. Ички туюмунда жаңы төрөлгөн балага сүйүнүү менен катар коркуп да турат. Ошондуктан анын бул оюн *перзент берген кудайдан, жашын узун сурайын, тууганына сүйүнбөй, тураарын тилеп кудайдан* - деп ичтен сызып ойлонот. Ал эми ушулардын баарын ойлонуп, катуу кубануусу туюмунда көтөрө албай, ички сүйүнүү реакциясы күчөп кеткендиктен Жакып бул кубанычты көтөрө албай жыгылат. Анын бул психикалык кыймылын абалын *шолок этип жыгылып, талып калды* деген сөздөр менен түшүндүрүп, образдуу элестүү берди. Бул жерде психологиялык чыңалуу, чыйралуу жанып, көптөн бери эңсегени, күткөнү заматта, бир көз ирмемде болгондо да күтүүсүздөн пайда болуп, анын жагымдуу толкуну бүтүндөй денесине тарап, катуу кубанычтын ысыктыгын көтөрө албай Жакып жыгылып калат. Кубанычты ар бир адам

ар кандай кабыл алат. Эпосто адамдын сүйүнүчүн, кубанычын сүрөттөгөн окуялар абдан көп учурайт. Аларды бизге баяндап жеткирүүдө, элестүү, образдуу, түшүнүктүү берүүдө сөз каржаттары ылайыктуу, ыктуу тандалып, көркөмдөлүп берилген. Окуялардагы көрүнүштөр, адамдардын ар түрдүү мамилелери, мүнөздөрү, туюмдары таамай сүрөттөлүп берилгендиктен эпосту угуучу же окуучу адам дагы толкунданып окуяга карата ар түрдүү абалда болот.

КОРКУУ СЕЗИМИНИН ТУЮНДУРУЛУШУ

Кыргыз элинин турмуш тиричилигин, байыркы мезгилден бери көргөн-билгендерин, табылгаларын, өнөрлөрүн кенен чагылдырып, «Манас» эпосунда булар сүрөттөлүү менен катар бизге мурас болуп келип отурат.

Натыйжада, эпостун коомдук турмуштан алган орду да ага карата элдин мамилеси да өзгөчө. “Манас” көлөмү жагынан чоң масштабдуу болгону үчүн баалуу эмес, анын өзгөчө касиети эл турмушунун баардык жактарын өз ичине алып, чоңдон майдасына чейин кенен кесири баяндап, энциклопедиялык мааниге ээ болуп, саясий, экономикалык, этникалык ж. б. баалуулуктарды бере алгандыгында. Ошондуктан эпосто элдин турмуш тиричилиги, салты, да элдин ички мүдөөсү, улуттук психикасы, ички жан дүйнөсү кенен сүрөттөлгөндүктөн, биз сөз кылып жаткандай адамдын ички эмоциясын, туюмун чагылдырган, түшүндүргөн сөздөр көп учурайт.

Сырткы түрдүү таасирлерге карата адамдын ички эмоциясы аларга карай түрдүүчө өзгөрөт. Алардын ичинен коркуу – адамдын эмоциясынын ичинен эң коркунучтуусу, нерв органдарына, жүрөккө күчтүү таасир этүүчү сезим. Объективдүү дүйнөдөгү кубулуштар, окуялардын жагымсыз, коркунучтуу, трагедиялуу көрүнүштөрү субъектиге таасир этип, ички сезимге реакция алып келет, анын тобунун ички натыйжасында коркуу эмоциясы жаралышы мүмкүн. Коркунуч – адамды бир топ мезгилге чейин ээрчип жүрүүчү сезимдерден. Ал алдын-ала сезилиши мүмкүн, түштө аян берүү аркылуу болушу ыктымал. Бул сыяктуу сезим адамдын түшүнө кирген абстракттуу кубулуштар аркылуу пайда болот. Түшүндө тиши түшсө, кийими же үйү өрттөнсө, арбактарды ээрчип кетсе каза болот деген түшүнүк бар. Мындан кийин ал түштү көргөн адамды маал-маалы менен коркунуч дайыма ээрчийт. "Бул – адамдын өзүнүн ички сезиминин натыйжасында пайда болгон эмоциялык коркуу. Табият алдында тышкы күчтөргө каршылык көрсөтө албагандыгынан, аны айланып өтө албастыгынан коркуу күчтүү эмоцияны алып келет.

Коркунун себеби ар түрдүү кырсыкка учуроонун натыйжа-

сында, азаптуу кыйноо алып келүүчү коркунуч, байкоосуздан катуу чоочуп калуу, айтор, сезимдердин эң күчтүүсү, эмоция күчү, ал адамдын жүрүм-турумуна, атүгүл ден-соолугуна таасир этет. Бактысыздык, оору, шор, кыйроо, жоготууга алып келүүчү күчтөргө каршы тура албоо сезими баарынан күчтүү коркунуч толкуну болуп эсептелет". (Психология сознание и речи, 1974, 276.).

Турмуштук окуялардын жүрүшү менен адам сезими таасир эткен көрүнүштөрдүн, кубулуштардын аракетинен баш мээбизде чагылган кандайдыр бир нерсеге болгон "коркуу" жөнүндөгү түшүнүк бүтүн денебиздеги дүүлүктүрүгүч сезимдерге билдирилип, объектиге карай жооп көрсөтүлөт. Субьектинин объектиге көрсөткөн бул жообу физиологиялык дене түзүлүшүбүз, кыймыл – аракетиниз аркылуу таасир этет. Кээ бир учурларда адам жасаган ишинин жыйынтыгынан алдынала коркуп, ички туюмуна, жан дүйнөсүндө кыйналып, өзү менен өзү сүйлөшүп, денесинде пайда болгон коркунуч сезимден арылыш үчүн айла издей баштайт. Мындай адамдын учурундагы коркуу көрүнүштөрү эпосто мындай сүрөттөлөт:

«Эркек киймин кийгенде,
Каймураска жетейин,
Ушундан нары мен жесир,
Каралуу бойдон кетейин,
Деп ошентип Каныкей
Бул кабарды укканда,
Өрттөнүп ичи болду чок.
Касиеттүү Каныштын,
Каалаган журту мында жок,
Бел байлаган бели жок,
Белгилүү айтпай эли жок.
Кабырга сөөгү сөгүлүп,
Көзүнүн жашы төгүлүп.
Не кыларын биле албай,
Үстүнө каран түн түштү,
Кайгылуу жесир башына
Жетимиш түркүн иш түштү.» (Семетей, 1959, 35.)

Каныкейдин эр кийимин кийип, салтты бузуп, жесир эке-

нин унутуп, элде жок ишти жасап, бүтүн эл журтка уят кылып, карыган Тайторуну ат чабышка кошконуна ачууланган Ысмайылдын каардуу жини менен эжесин өлтүрүү үчүн келе жаткан Семетейден коркуп айла таппай турган жери берилди. Каныкей бул кабардан мурун да өзү жасаган иш оңунан чыгар бекен деп бүдөмүк болуп, аны төлгө катары жасап жаткандыктан ичтен коркуп турган. Семетейдин өлтүрүүгө келе жаткандыгы анын жан дүйнөсүнө бүлүк салып коркуу сезимин күчөттү. Каныкейдин бул учурдагы ички абалын, сырткы көрүнүшүн контексттеги *Өрттөнүп ичи болду чок, Көзүнүн жашы төгүлүп, Кабырга сөөгү сөгүлүп, Үстүнө каран түн түштү* деген саптарда түшүндүрүлдү. Мындагы *өрт, чок, түн, сөөк* сөздөрү өздөрүнүн жеке атоо маанисинде эмес, өтмө мааниде колдонулду. Каныкейдин алдыдагы Семетей менен жолугушуусу өтө коркуп жаткандагы ички ойлонуусу, коркуу сезими образдуу, элестүү түшүндүрүлдү. Коркунуч кокустан, алдын-ала белгилүү болгон таасирден улам пайда болот. Кокустан болгон коркунуч адамды камындырбастан баскандыгы менен кооптуу. Ал өтө күчтүү сезимде физиологиялык жактан дүүлүктүргүчтөр аркылуу толкундатат, натыйжада, адамдын ден-соолугуна таасир этет: нес болуп катып калат, психикасы бузулат, нерв-жүрөк ооруларына алып келет. Ал эми алдын-ала белгилүү нерседен болгон коркуу адамдын темпераментине жараша таасир этип, күчү бара-бара көбөйөт же, бара-бара солгундайт. Кандай болгондо да ал күтүүсүздөн болбогондуктан адам ага өзүн даярдайт. Албетте, бул да күтүүсүздөн болгон коркуудай эле эмоцияга таасир берет, бирок кандай болсо да кокустуктан болгондон айырмалуу сезимди пайда кылат.

Ал эми төмөнкү мисалда Каныкейдин коркуу сезими күч алып, ичтен ойлонуп, сүйлөшүп ичтен ыйлап турган жери төмөнкүдөй билдирилет:

«Энеңмин деп жалбарсам,
Эзелде чунак болбойт ээ?!
«Кесепеттүү шайтан» - деп,
Кылтайбай шилтеп кылычын,
Курган жанды койбойт ээ?!
«Буулугуп жүргөн жесир» - деп,

Жолуман кармап алат ээ?!
Дөөрүгүп турган балбандар,
Көк бөрү кылып калат ээ?!
Шордуу энесин тааныбай,
Чыркыратып өзүмдү,
Чукуп таштап көзүмдү,
Жол үстүнө сүйрөтүп,
«Ээликмелүү канчык» - деп,
Даңгыттарга жарат ээ?!
Талаада сөөгүм даңкайып,
Көмүүсүз болуп калат ээ?! «(Манас, 1984, 45.)

Келтирилген бул мисалда Каныкейдин коркуу сезими берилди. Берилген контекстте коркуу сезимин *жалбарсам, болбойт ээ, кесепеттүү шайтан, шилтеп кылычын, койбойт ээ, кармап алат ээ, балбандар, көкбөрү кылып калат ээ, шордуу энесин тааныбай, чыркыратып, чукуп таштап көзүмдү, сүйрөтүп, канчык деп, даңгыттарга жарат ээ, сөөгүм даңкайып, көмүүсүз болуп калат ээ* деген сөздөр, сөз айкаштары жана фразалар менен билдирилди. Контекстте Семетейди *чунак, шордуу* деген сөздөр туюндурду. Семетейдин али жашы толуп жетиле элек, айтканды маани берип укпаган, токтоло элек курагы болгондуктан келтирилген мисалда *чунак* деп берилди. Ошондуктан *Каныкей Энеңмин деп жалбарсам, эзелде чунак болбойт ээ?!* деп ичинен коркуп, эзилип жатат. Ал эми *шордуу* сөзүнүн колдонулушун карап көрсөк *Шордуу энесин тааныбай, чыркыратып өзүмдү чукуп, таштап көзүмдү* дейт. Мындагы Семетейге карата, айтылган *шордуу* сөзү өзүнүн баштапкы номинативдик маанисинен алыстап, өтмө мааниде колдонулду. Каныкейдин Семетейге болгон аео, боор ачуу сезимин түшүндүрдү. Контекстте Каныкейдин өзүнө карата *шайтан, жесир, канчык* деген сөздөр колдонулду. Ал эми ээ сырдык сөзү контексте Каныкейдин коркуу сезимин түшүндүрүү дө кызмат аткарып, *болбойт, койбойт, алат, калат, жарат* деген сөздөр менен айкашып келип, аларга кошумча эмоционалдык маани берип турат:

«Арбак урган Тайтору
Эми кайдан жүгүрдү!»

Деп ойлонуп, Каныкей
Чымындай жандан түңүлдү.
Мурдунан суусун тарталбай,
Көзүнүн жашын арта албай,
Кабыргасы сөгүлүп,
Кан аралаш аккан жаш
Акбарлуктун жалына
Шорголоп турду төгүлүп...
«Алда чиркин куу дүйнө,
Маңдай сөөгүм кайкы эле.
Туулгандан муңайып,
Күн көрөрүм тайкы эле,
Ай караңгы түн экен,
Ажалым жетер күн экен »
Жаш күлүктөй кыңылдап,
Жарап өлмөк экемин!» (Семетей, 1959, 51.).

Берилген мисалда Каныкейдин коркконунан үмүтүн үзүп, арман кылып турган абалы көрсөтүлдү. Каныкейдин жүрөгүн өйүп, аны ойлондуруп, кыжаалат кылып, коркуу сезимин ичтен күч алдырган эки таасирди көрсөтсөк болот. Ал – Тайторунун төлгө кылып чабышы, экинчиси, Семетейдин катуу ачуусу менен энесин өлтүргөнү келе жатканы. Контекстте мына ушундай Каныкейдин ички психикалык коркуу абалын төмөнкүдөй сөздөр бизге түшүндүрө алды. *Арбак урган Тайтору, Эми кайдан жүгүрдү!* деп, Каныкейдин ички абалынын, коркуу сезиминин биринчи толкунун айтып жатат. Аттын биринчи келишине каттуу кыжаалат болуп, ичтен ойлонуп, коркуп жаткан Каныкей бул абалын *арбак урган, кайдан жүгүрдү* деп көңүлү калып, коркуу сезими күчөп, Тайторуга ишеними, үмүтү жоголууда. Ал эми кийинки сапта *деп ойлонуп, Каныкей чымындай жандан түңүлдү* деп Каныкейдин төлгө кылып чапкан Тайторунун чуркашына, күлүктүгүнө болгон ишенимдүү оюнунан кайтып, үмүтү үзүлүп, коркуп турган абалын туюндурууда. Бул абалы *чымындай жандан түңүлдү* деп берилди. Каныкейдин үмүтү, ишеничи, физиологиялык дене түзүлүшүнө кыймыл күч берип, башкарып турган акыл, аң-сезиминен кубат кетип, башка ойлоно албай, коркуу сезими бүтүндөй денесин

бийлеп алган абалын *жандан түңүлдү* деп, түшүндүрсө, рухий көрүнүш акыл, аң-сезимин, адам дилиндеги ички энергияны, жанды *чымындай* деген сөз менен салыштырылып берилди. *Чымын, жан* – калыптанып калган кыргыз этномаданиятында, этнолингвистикасында тирүүлүктүн белгиси. Адамдын жаны морт, кичинекей, ал жанды ширенкенин бир баш талындай дешет. *Корккондо чымын жаным калса экен дешет, жаны жай албаган иштерман адамдарды чымын жаны жай албайт* деген фразеологизм колдонулат. Бул контекстте да бул фразеологизм даяр кеп бирдиги катары пайдаланылды. Ушул жерде *чымындай жан да* Каныкейден чыгып кетеби деп коркот. Кенен контекстте өлүмдөн коркпойт, бирок буга чейин болуп келген аздек сезимдердин кыйрашынан коркот. Мындан коркунучтуу сезим болбогондуктан өлүм менен барабар коет.

Демек, коркунучтун жана кубануунун психологиялык толкуну бирдей дешке негиз берет, адамдын психологиялык абалына бирдей таасир этет да, өзүнүн оң же терс сапаттык белгилери менен айрымаланат. Кээде акыл эске таасир этип, эстен таануу, жыгылуу, сүйлөй албай калуу сыяктуу ж. б. тышкы абалы менен коштолсо, кээде өзүнүн кыймыл-аркетин теске сала албай калган тышкы иш кыймылы биринчи планда көрүнөт. Эмнени карманарын, эмне кыларын билбей аркы-терки басып калат. Бул да адамдын темпераментине жараша, жагдай-шартка байланыштуу. Дагы бирөөлөрү кабылдаган кайгы-кубанычты ый күлкүсү аралаша туюндурат. Кубанса да, кайгырса да ый менен туюндурат. Албетте бул – темпераменттин башка түрү. Бирок кандай гана эрки күчтүү адам болбосун, сезимдердин толкунун кабылдап, аны белгилүү даражада туюндурат. Каныкей күчтүү, акылдуу, Манаска тете айбаттуу айкөл адам. Ошого карабастан, Тайторуну чапкандагы Семетейден корккондогу абалы өзгөчө психологиялык эмоцияга берилгендиги кадимки жөнөкөй адамдардай эле сезимтал экендигин билдирет. Биздин оюбузча, Манастан айрылып, Таластан кеткенде да мынчалык катуу сезим толкунуна кабылбаса керек. Жоготуу менен табуу бирдей барабар сезим катары Каныкейди өзүнүн ченинен чыгарып жибергенин тексттин ушул үзүндүсүндө күчтүү тил каражаттары аркылуу берилет. Мисалдагы *куу дүйнө* деген

сөз айкашындагы куу түз маанисинде эмес, амалдуу, ар кыл түрдүү, ар кандай жашоо амалдуу философиялык түшүнүктөгү дүйнөнү айтып жатат. Ал энантиосемиялуу түстүк мааниге да өтүп кетет (бооз, куураган деген мааниде).

Каныкей катуу корккондуктан, анын бүтүндөй акылын коркуу сезими курчап, ээлеп алгандыктан, бул ички абалы, сырткы көрүнүшүн контекстте төмөнкүдөй салыштырылып берилди. *Мурдунан суусун тарталбай, көзүнүн жашын арта албай, кабыргасы сөгүлүп, кан аралаш аккан жаш, Акборчуктун жалына, шорголоп турду төгүлүп.* Мында Каныкейдин ички абалынын көрүнүшүн *кабыргасы сөгүлүп, кан аралаш* деген туруктуу сөз айкаштары образдуу, элестүү ачып берди. Сырткы жүзүндөгү абалын *мурдун тарталбай, көзүн арталбай* деген сөз айкаштары менен сүрөттөлдү. Контексттеги сырткы жана ички абалын түшүндүрүүдөгү колдонулган бул сөз айкаштары Каныкейдин ички коркуу абалы элестүү кылып көрсөттү. Ушундай жаман абалда калган тагдырына нааразы болуп, ичтен түтөп, астыдагы болуучу коркунучтуу жагдайга моюн сунгандай болгон Каныкейдин абалын контекстте жеткиликтүү салыштырып, сүрөттөп берет. Ал үчүн төмөнкү сөздөр көркөм каражат катары кызмат аткарды *Алда, чиркин, куу дүйнө* мында *чиркин* сырдык сөзү колдонулуп, *алда, куу дүйнө* сөздөрү менен бирдикте келип, алдыдагы коркунучка нааразы болгон сезимин, жалынуу учурун алда деп билдирсе, кайра эле *куу дүйнө* деп объективдүү таасир этүүчү көрүнүштөрдү жек көрүп да кетет. *Чиркин* сырдык сөзү экөөнө тең таасирдүү, тиешелүү болгондой, башкача айтканда экөөнө тең баш ийип турат. Ал эми *маңдай сөөгүм кайкы эле, күн көрөрүм тайкы эле* деген саптардагы *кайкы, тайкы* сөздөрү өздөрүнүн өтмө мааниси боюнча алынып, салыштыруу максатында колдонулду.

Каныкейдин жакшылыктан үмүт үзүп, бүт тулку боюн коркунуч гана ээлеп калгандыктан, акыл ой жүгүртө албай нес болгон абалын, ички жаркылдаган, акылдуу жан дүйнөсүнүн капилет караңгы туңгуюкка туш болуп, айласыз турган ички психикасын *ай караңгы түн экен* деп салыштырылып берилди. Түн сөзүнүн жеке атоо мааниси салыштыруу иретинде Каныкейдин ички туюмундагы коркуу сезиминин күч алгандагы

психикалык абалын түшүндүрүү максатында колдонулду. Ал эми Каныкейдин бар болгон акыбалы, күч кубаты, акыл-эси, жаны *чымынга, жаш күлүккө* салыштырылып берилди.

Демек, Каныкейдин азыркы ички психикалык коркуу абалын түшүндүрүү үчүн, жаратылыштык көрүнүштөр, объективдүү дүйнөдөгү жашаган нерселер өздөрүнүн атоо түшүнүктөрү менен салыштырылып образдуулукту, элестүүлүктү жаратып, көркөм сөз каражат катары колдонулду. Өмүрүнүн акырына жетип калгандай жакшылык жагдай түзүлдү. Коркуу сезими «бар же жок» экендигин билүүдө психикалык деңгээлде баарына оор турат. Бар болсо да, жок болсо да кескин сезимге жеткирет, ал эми күтүү сезиминде ал болобу, же болбой турганы белгилүү, күтүү үмүтсүздүк менен айкашып калат үмүттөнүп күтүү аткарылары же аткарылбасы белгисиз. Ошону менен психологиялык жагдайдын чыңалышын пайда кылат. Дал ушундай абалда күткөн нерсе көзүнө элестеп, бирде жоголуп, үзүлүп көрүнө берет. Чынында көрүнсө, ишенип-ишенбегендиктен кайра деле жоголуп, үзүлүп көрүнөт. Бул – ар бир адамдын башынан кечирген сезим. Бирок муну ар ким ар кандай кечирет, ар кандай сөз каражаттары менен берет:

«Андан бөлөк бир жылкы
Кайда экени билинбейт,
Канча карап турса да,
Каныкейдин көзүнө
Жалгыз караан илинбейт».
«Ай караңгы болгондо,
Түн эмине болуучу?
Артта калса Тайтору,
Күн эмине болуучу» (Семетей, 1059, 50.)

Келтирилген бул мисалда бүт денесин коркунуч сезими бийлеп алган Каныкейдин Тайторуну жалдырап күтүп, үмүттөнүп издеп жаткан учуру берилди. Тайтору биринчи чуркап келсе эле, Каныкейдин үстүндөгү оор жүк, коркунуч алынып ташталгандай сезилет. Тайторунун атын атагысы да келбейт. Табу сыңары тергеп, атын атаса эле Тайтору чыкпай калчудай контекстте Каныкейдин Тайторунун атын атабай, ичтен аяп, жалооруп издеп турган жерин *бир жылкы, жалгыз караан* дейт.

Мында бир жылкы, жалгыз караан деген сөздөр эвфемизмдик сөздөр катары колдонулуп, көркөм сөз каражаттары катары келди. Каныкейдин ички туюмунда өтө коркуп кыжаалат болгондуктан, көзүнө эч нерсе көрүнбөй, ал тургандагы абалын контекстте *канча карап турса да, Каныкейдин көзүнө, жалгыз караан илинбейт* деп берилди. Астыда болуучу окуя, көрүнүш Каныкей үчүн туңгуюк. Акыл, ой жүгүртүп бир нерсени ой-лонууга да аракетин келбей, башына мүшкүл түшүп турганын контекстте каймана, мааниде салыштырмалуу *Ай караңгы болгондо, түн эмине болуучу? Артта калса Тайтору, күн эмине болуучу?* деп сүрөттөп берилди. Тайторунун байгеден биринчиликте албай калышы Каныкей үчүн кандай коркунуч экени анын жан дүйнөсүнө бүлүк салганынан кабар берип турат. Элдик айтым табышмактарда философиялык терең маанинин риторикалык суроолору өзүнөн-өзү чечилбей турган, ансыз да айсыз түн болсо түнкү кайгы, коркунуч, үмүтсүздүк дагы эмнени алып келери, Каныкейдин азабы, кайгысы караңгы түнгө барабар берилет. Чынында дал ушундай трагедиялуу сезимди туюндуруу кара түс менен вербалдуу эмес каражаттар туюндурат. Демек, психологиялык жагдай-шарт түстүк сезимдерди жаратат. Жаз - жашыл, жай - гүлдүүлүк, күз - сары, кыш - кара, кубаныч - күн, кайгы - түн экендиги психикалык сезимдердин түстүк чагылдырылышы. Бул - адам баласынын өзүн курчап турган чөйрөнүн ага берген таасиринен улам пайда болот:

«Байбиче ыйлап зарлады!
Көз катканда көргөнүм,
Көрүнгөн жалгыз эрмегим!
Карыганда көргөнүм,
Каралдым жалгыз эрмегим!
Билдиң бекен каралдым
Бизди кармап кетүүгө
Калмактардын келгенин.» (Манас, 1984, 151.)

Келтирилген бул мисалда Манас менен энесин кармап туткун кылып алып кетүү үчүн келген калмактардан корккон Чы-йырдынын ыйлап турган жери. Берилген контекстте *Көрүнгөн жалгыз эрмегим, каралдым жалгыз эрмегим* деген саптардагы *эрмегим, каралдым* деген сөздөр синоним катары келише,

экөөндө тең *караган, көргөн жалгыз эрмегим* деген мааниде айтылды. Кыргыздардагы жалынуу, жакшы көрүү, эзилip эр-келетүү үчүн колдонулуучу *каралдым, жаным, кара башым, ка-регим, эрмегим* ж. б. сөздөрү ички сезимди туюндуруучу кара-жаттары болуп эсептелет. Бул сыяктуу сезимдик сөздөр бирде жалынууну, жакшы көрүүнү билдирсе, бирде өзүнүн ички кай-гысын бөлүшүү, ички бугун чыгаруу максатында колдонулат. Бул - психикалык ички жагдайды туюндуруу ыкмасы. Ошондой эле *Көз катканда көргөнүм, карыганда көргөнүм* деген саптар-дагы *көз катканда, карыганда* синонимдик маанидеги сөздөр. Контексттеги учураган бул синонимдик маанидеги сөздөр жөн эле колдонулбастан, эпостун ыр саптарына көркөм боек берүү менен катар байбиче Чыйырдынын калмактардан кооптонуп коркуу сезимин түшүндүрүүдөгү сөз каражаты катары колдо-нулду. Карыганда көргөн жалгызын калмактар кармап кетет деп катуу корккон Чыйырдынын ички туйлаган, кооптонгон абалын *билдиң бекен, кармап кетүүгө, калмактардын келгенин* деген сөз айкаштары түшүндүрдү:

«Текестин бутун кучактап,
Көзүнөн жашы бурчактап,
Манасты айтып майышып,
Кошойду айтып кайышып,
Коркуп Култаң турганы.
Каны Текес калтырап,
Коркуп кирди бу дагы:
Келип улук болгонум
Түрк элинин арасы,
Бээжин түгүл бу жерге
Кара-Шаар, кумулдун
Түк көрүнбөйт карасы.
Лаайлама колдой көр,
Кыйыныраак болгон бейм,
Кыргыздардын Манасы». (Манас, 1984, 35.)
«Байбичең тууйт дегенде
Бай Жакып ыйлап каңгырап,
Бакырып ыйлап заңгырап;
- Баласы жоктон жүдөдүм,

Эркек деп бирөө жүгүрсө,
Жарылып кетер жүрөгүм.
Ботосу жоктон майышып,
Боздоп жүрдүм кайышып,
Сүйүнчү десе бир адам
Тура албасмын тайышып.
Өзүмдү өзүм жайлайын,
Өңкөй бышты кара боз
Элүү-кыркты байлайын.
Токтолуп туруп нетейин,
Тоого чыгып кетейин.»(Манас, 1984, 74.)

Бала дегенде көптөн бери зар какшап ыйлап, келе жаткан бай Жакып байбичесинин толгоо тартканын укканда, баланын үнүн уксам катуу сүйүнүчтү көтөрө албайм деп ичтен чоочулап, ойлонуп ички туюмунда, психикасында коркуу сезимдери бийлеп, орноп турган абалы контекстте көрсөтүлдү. Мында бай Жакыптын алдыда боло турган, турмушундагы чоң бурулуш, өзгөрүүнү ички туюмунда сүйүнүп да коркуп да, тосуп алганын контекстте *ыйлап, каңгырап, ыйлап заңгырап* деген сөз айкаштары менен берилди. *Каңгырап, заңгырап* сөздөрү контекстте ыйлап сөзүнүн контексттик синоними болуп келиши Жакыптын азыркы ички психикалык абалын түшүндүрүүдө колдонулду. Бул сөздөр өздөрүнүн атоо маанилеринен алыстап, өтмө мааниде берилди. Жакыптын ички туюмундагы коркуу абалын *баласы жоктон жүдөдүм, эркек деп жүгүрсө, жарылып кетер жүрөгүм* деген саптарда, түшүндүрүлүп, кийинки саптарда бул ой кайталанылып жатат. Мындагы Жакыптын сүйүнүүдөн болгон толкундоосун эки жактуу кароого болот. Биринчиси - жалпы кубануу, ошол эле учурда эркекпи же кызбы белгисиз баланы күтүү сезими өзгөчө психологиялык жагдайды пайда кылат. Экинчи жактан эгер ал эркек бала болуп калса, ордун басуучу, элге текөөр болуучу адамдын жарык дүйнөгө келиши - Жакыптын да, элдин да мүдөөсү канааттанат деген жүрөк дегдөөсү.

Ушундай көп жактуу туюмдун болушу, анын жанын коерго жер таппай турушунун өзү канчалык эмоцияны алып келет. Албетте, ар бир толкундуу күч өзү менен бирге бир канча сар-

санаа, эргүү, кооптонуу, коркуу, кубанычтын болушу, адамдын психологиялык ар кандай жагдайын түзөт. Реалдуу жашоо-турмушта адам тагдырын өзгөртүүчү, жүрүм-турумун бузуучу, же жөнгө салуучу, ден соолукка таасир этүүчү күчкө ээ. Мындай эмоциялык күчтүү сезимдер, биз мурда айткандай, жеке темпераменттик сапатка, мүнөзгө жараша болот. Ошондуктан адамдын кеби анын ички рухунун, абалынын, маданиятынын күзгүсү катары кеп каражатына айланат. Кээ бир адамдарды кубаныч-кайгысы билинбеген, жадырап туруп сүйлөгөн адам дешет, дагы бирөөлөрүн сөзгө чоркок, чоогоол дешет. Мына ушул кептиктуюндуруу - адамдын ички психологиялык жагдай-шарты менен айкашуу болуп саналат. Жогорку чакан үзүндүгө кайра кайрылсак кийинки саптардагы ботосу деген сөз *баласы* деген сөзгө синоним болуп келип, айтылуучу ойду образдуу, элестүү көз алдыга тартып, түшүнүктүү кылып салыштырып берүүдө. *Ботосу* сөзү төөнүн баласы деген атоо маанисинен алыстап, өтмө мааниде колдонулду. Төөнүн ботосу чоңойгончо дайыма жанында ээрчип жүрүүчү, сүйкүмдүү жаныбар маанисин образдаштырып жиберди. Ал эми *майышып, кайышып* сөздөрү жогорку саптагы жүдөдүм деген сөзгө синонимдик маанилеш болуп, Жакыптын ички кыйналгандагы психикалык абалын, ар кандай (жакшы же жаман) кабарды солгундатып, мезгилди чоюп, өзү көрбөстөн, бирөөдөн уккусу келгенин эмоционалдык баалоо аркылуу берүүдө. Жакып ички туюмунда өзү менен өзү сүйлөшүп, бул коркуу сезиминдеги жагдайдан чыгуунун айласын ойлоп турган абалы өзүмдү өзүм жайлайын деген сапта жайлайын сөзү менен түшүндүрүлдү. Бул сөз да атоо маанисинен алыстап, тыныктырайын, алаксытайын деген мааниде келип, эмоционалдуу колдонулду.

Ушундай эле коркуу, кооптонуу Бакайдын башынан кечиргени эли-жерине кайтып келгенде Семетейди чоң атасы Жакып менен учурашууга жөнөтүп жатып, Бакайдын ичтен ойлонуп коркуп, кооптонуп, Семетейге айтып жаткан кезинде мындай берилет:

«Кан Жакып болсо, арыган,
Башкача пейли тарыган.
Пейли кара түгөнгүр ,

Иттен жаман алжыган.

Көбөш болсо, көр эле,

Көр турсун, кара жер эле,

Көр Көбөштүн өзүнөн

Жакшылык күтпө дегеле!»(Семетей, 1959, 112.)

Бакай бала Семетейдин келечегинен коркуп, кооптонуп алдын ала ичиндеги коркунуч сезимдеги ойлорун, сыртка билдирип айтып жатат. Контекстте Жакыптын ички мүнөзүн, сырткы көрүнүшүн *пейли тарыган, пейли кара, алжыган* деген сөздөр менен түшүндүрүп жатат. Бакай Көбөштүн ички мүнөзүн, көрүнүшүн *көр эле, кара жер эле* деп түшүндүрүп жатат, Бакай ичтен Жакып менен Көбөштөн чоочулап, корккон оюн ушул сөздөр аркылуу салыштырып, Семетейге түшүндүрдү.

Семетей башка элде чоңойгондуктан, кыргыз элине биринчи жолу келип жатат. Ал чоң атасы Жакыпка жолукканда, Бакайдын буга чейин айткан сөздөрүн эстеп, Жакыптын өзүнүн айткан анткорлук сөздөрүнө көңүл буруп мамиле жасайт. «Кээде адамдар өздөрүнө жаңы көрүнгөн окуяларга, шарт кырдаалдарга туш болсо, тааныбаган жаңы сүйлөшүүчү адамга жолуккан учурда жаңы түзүлгөн кырдаалга карата алдын-ала кептешүүгө чейинки ички божомолун жасайт. Кептешүүгө чейинки ички сүйлөшүүсү аркылуу диалогго катышуучу адамдын сырткы кебете-кешпирине, аң-туюмуна карап, ичтен болжолдуу даярданат» (А. А. Леонтьев, 1972, 33.)

«Деп ошентип, Семетей

Тура калып сунганда,

Жакып кан шашып, жалдырап,

Сөз баштады балдырап:

«Кулунум, уккун чынымды,

Айтайын бардык сырымды:

Кечээ балам Манас өткөндө,

Башыма балаа жеткенде,

Элден ушак кеп угуп,

«Бакдөөлөт менен Жакып кан

Кудайдан коркпойт»-деп угуп,

Көңкү журттун баарынан

Көңүлдөн калгыс кеп угуп

«Манасты Жакып ойлобойт,
Көөп кетти» деп угуп,
«Бакдөөлөт менен Жакып кан
Арак ичип жүрөт», - деп, –
Жашка толгон кезинде,
Аракка тоюп күлөт» - деп
Ошондон бери ант кылып,
Таштап койгом аракты.
Айланайын кулунум,
Карылар ичет шарапты,
Бул сыяктуу ичкилик
Биздей чалга тамакпы»
Кара сакал ак болуп,
Кайта турган чок болуп,
Сакалымдын агында,
Сапар кетер чагымда»(Семетей, 1959,115.)

Аракка кошуп берген уусу билинип калат деп, чоочуп корккон Жакыптын ички туюмундагы абалы, анткорлонуусу жазаган аракетин *шашып, жалдырап, балдырап* деген сөздөр менен образдуу элестүү сүрөттөлдү. Демек, сырткы таасирлерге карай адамдын ички эмоциясы түрдүүчө өзгөрөт. Бул түрдүү эмоциялардын ичинен коркуу сезими адам психикасы үчүн эң коркунучтуусу. Себеби, ал нерв органдарына жүрөккө катуу таасир этиши мүмкүн. Улуу эпостон коркуу сезимине туш болгон айрым гана окуяларды алып көрдүк. Ар кандай окуянын сүрөттөлүшүндө, баяндалышында түзүлгөн кырдаалга карата адам сезиминдеги пайда болгон коркуу сезими күтүүсүздөн болушу мүмкүн. Ошондой эле алдын ала коркунуч белгилүү болушу да ыктымал. Бул эки түрдүү учурдун адамдын сезимине таасир этиши эки башка. Биз бул эки учурду камтыган мисалдарга жогоруда токтолуп өттүк. Аларды сүрөттөөдө колдонулган элестүү, образдуу сөз каражаттарына күбө болдук. Эпосто коркуу сезимин түшүндүргөн, туюндурган сөз каражаттары көп колдонулган. Алар ошол контексттин ичинде гана каралууга тийиш.

ЖЕК КӨРҮҮ, АЧУУЛАНУУ СЕЗИМДЕРИНИН ТУЮНДУРУЛУШУ

Адам баласы дүйнөдөгү болуп жаткан кубулуштарды аң сезимибизде кабылдап туюп, аң-туюмубузда анализдейбиз. Обьективдүү дүйнөдөгү таасир эткен кубулуштарды, көрүнүштөрдү эсибизде кабыл алуу менен алар биздин эмоциялык сезимдерибизге таасир этип, түрдүү сезимдерди козгойт. Айтталы, объективдүү көрүнүштөр, кубулуштар, окуялар биздин эмоциябызга оң, терс таасирлерин тийгизиши мүмкүн, бул учурда адам ошол таасир эткен нерсеге карай кайгырышы, өкүнүшү, ачууланышы, сүйүнүчү, чочушу, коркушу ж. б. болушу мүмкүн. «Баарыбызга белгилүү болгондой, кооптонуу, суктануу, жек көрүү, кубаныч, кайгы, коркунуч, таң калуу, капалануу ж. б. эмоциялык сезимдер бар. Сезимдер дүйнөсү баарыбыздын жашообузду туш тарабынан төөнөп өтүп, башкалар менен мамиле түзгөндө чыгармачылык учурда, сүйлөшүүдө жана таанып-билүүдө аныкталат. Адам чыгармачылыгынын өзгөчө чөйрөсүн түзгөн искусство ал адамдын эмоциясына жана сезимине багытталат» – дейт окумуштуу В. И. Слободчиков. (В. И. Слободчиков, 1985, 266.).

Сырткы дүйнөнүн таасиринен пайда болгон түрдүү эмоциялык сезимдердин ичинен адамдын терс эмоциясын көрсөткөн ачуулануу, жини келүү, кыжырдануу учурлары эпосто чагылдырылат. Эпос элдин кылымдан бери каалап, тилеп келген көйгөйү. Анда баатырдык согуштан, адамды таңдандырган эрөөлдөн, кас душмандардан эли-жерин коргоодон тартып, жөнөкөй турмуш эпопеясы, адамдардын ортосундагы эң чоңунан эң майда мамилелерге чейинки турмуштук маселелер камтылат. Ушундай учурда шатыра-шатман оюн-зооктон, маңдай жарылган кубанычтан тарта эң жөнөкөй таарынычка чейин кучагына алат. Булар - ар бир адамда майда же чоң деңгээлде боло бере турган сезимдер.

Айкөлдүк – психологиялык сезимдерге алдырбаган, жашоодогу майда-бачек нерселерге маани бербеген, бардык адамдарга бирдей көңүл буруп, мамиле кылууга жөндөмдүү сезим.

Ичи тардык – айкөлдүктүн карама-каршысы, өзүнөн баш-

каларга жакшылык каалабаган, бирөөнүн жакшылыгын көрө албаган сезимдеги адамга мүнөздүүлүк. Бирок ушундай сезимдик сапаттардын бардыгы бир эле адамда тиешелүү өлчөмдө болоору белгилүү. Бирөөндө көбүрөөк, бирөөндө азыраак болот, андай сезимдерди так ажыратуу мүмкүн эмес, ар кандай жагдайга карата өзгөрмөлүү абалда болот. Айкөл адамдын ачуусу чукул боло бербестен, психологиялык эмоционалдык жактан токтоо, ар кандай жагдайга карата өзүн кармай алат. Бирок жини келген сезимге берилген мааниде өтө катаал, каардуу болот. Бул – адамдын психологиялык мүнөздөмөсү, ал эми муну сөз каражаттары менен эпосто мындайча берет:

«Айтканын азыр угуптур,
Арстан Манас баатырдын.
Айбаты ашты өзүнөн:
Жолборс моюн, жоон билек,
Жооруну калың, таш жүрөк,
Жалма кабак, жылдыз көз,
Уккан заман баатырдын,
Кайраты толду ошол кез!
Бөрү кулак, шер кабак,
Бөлөкчө шаңын карап бек!
Кайраты бойго карк толуп,
Кайтарып жооп бербестен,
Карап турду токтолуп,
Көзү жалын чок болуп,
Көк жолборстой октолуп» (Манас, 1981,241.)

Эр сайышка чыккан Коңурбайдын баатырдык сүрүн, ачууланган көрүнүшүн көргөн Кошой Манаска келип, эр сайышка чыкпа, эр Коңур ачууланып калыптыр дейт. Адамдын ачуусу келип, кыжырданган абалы жөнүндө окумуштуу В. И. Слободчиков төмөндөгүдөй ойду айтат: «Ачуусу келүү – күчтүү терс эмоция. Ачууланууга адамдын жеке кемсинүүсү, кор болушу, каалоо максаттарынын, кубанычтарынын бузулушу, алдануусу себеп болуп калат. Ачууланып кайгырганда адам өзүнүн күчтүү физиологиялык энергиясын сезип, аны ачуусун келтирген, таасир эткен нерсеге каршы жумшагысы келет. Адамдын ачуусу канчалык күчтүү келген болсо, анын физикалык араке-

ти ошончолук көп болот. Ачуулуу адам ички күчтүү энергиясы менен күйүп өзүн башкалардан бийик сезип, кандайдыр бир жол менен өч алгысы келет». (Слободчиков В. И. ,1985, 300.)

Бээжиндик кан Коңурбайдын сүрүнөн коркуп Кошой Манаска шашып чуркап келет. Кошойдон Коңурбай жөнүндө угуп, Манастын ачуусу келет. Манастын ачуусу келген абалын контекстте *көзүнөн жалын чачырап, айбаты ашты өзүнөн* деген саптарда айтылды. Мында Манастын ачуусу аябай келген учурун *жалын чыгыптыр, айбаты ашып* деген сөздөр менен түшүндүрдү. Манас өзүнүн каршылашындагы баатырдын оңойлук менен жеңилбесин угуп, түшүндү. Ошондуктан Манас корккондун ордуна анын ички туюмунда, ички күчүнө, энергиясына кайрат, күч кошулуп өзүн каршылашынан өткөн баатыр кылып элестетип, ачууланып ичтен даярданып жатат. Манастын айтканынан кайтпас, өжөр мүнөзүн контекстте *жолборс моюн, жоон билек* деген сөз жоон моюн күчтүү деген маанини билдирип, өзүнүн атоо маанисин алыстап өтмө мааниде колдонулду. Манастын астындагы душманынан да күчтүү баатыр кылып сүрөттөө үчүн анын ички туюмундагы өжөрлүк мүнөзү, ачуусу, кайраты түшүндүрүлдү. Ал эми ачуусу келип кыжырданганда Манаста аёо сезими жок. Бул абалын контекстте *боору таш* деген сөз менен түшүндүрүп, бул сөз айкашы өтмө мааниде колдонулуп, Манастын азыркы абалын образдуу, элестүү сүрөттөө үчүн берилди. Ошондой эле Манастын ички туюмундагы кыжырдануусу сырткы көрүнүшүндөгү ачуулуу жүзү контекстте *жылма кабак, жылдыз көз, бөрү кулак, шер кабак* деген сөз айкаштары менен берилди, тышкы кебете-кешпири кабак, көз, кулак негизги маанай туюндуруучу каражат катары кызмат аткарды. Бул сөз айкаштары өздөрүнүн атоо маанилеринен алыстап, Манастын ачуулуу жүзүн, көрүнүшүн, ички кыжырдануусун түшүндүрүү үчүн салыштырып, өтмө мааниде колдонулду. Манастын эр сайышка аттанууга даяр болгон кайраттуу, кыжырлуу мүнөзү *жолборстой октолуп* деген сөз айкашы менен туюндурулду. Демек, Манастын азыркы көрүнүшүндө астына келчү кандай гана душман болбосун андан ачуусун чыгарып, согушууга, сайышууга даяр экени көрсөтүлдү.

Орго канды жеңүүгө аттанган Манас душмандын даярды-

гын байкап, көз салат. Ошондо Ороздунун уулу *Чагатай Тоосу жаман чеп экен, токой менен чер экен, катылып кыргын болгунча, кайта кетиш эп экен* деп Манаска айтат. Ошондо анын сөзүн угуп турган Манастын ички туюмундагы кыжырдануусу, сырткы көрүнүшүндөгү ачуулуу абалы төмөнкүдөй берилет:

«Айтканын Манас угуптур,
Акырая бир карап,
От көзүнөн чыгыптыр,
Агасын кудай уруптур,
Ошо бойдон жер карап,
Үндөй албай туруптур». (Манас. 1980,155.)

Чагатайдын коркоктук кылып айткан кеби баатыр Манастын намысына тийип кыжыры кайнап, ичтен жини келет, Манас ички жинин ачуулуу тиктеши менен билдирди. Бул абалын бизге образдуу, элестүү түшүндүрүү үчүн *акырая* деген сөз колдонулду. Көздөрүнөн жек көрүп, кыжырданганы билинип турду. Бул абалы *от көзүнөн чыгыптыр* деген образдуу, элестүү берилген фраза менен түшүндүрүлдү. Оттун көздөн чыкканы салыштырылып, Манастын ачуусун, кыжырын түшүндүрүү үчүн өтмө мааниде колдонулду. Сезимдик туюмдардын бардыгын вербалдык берүүгө мүмкүн эмес, окумуштуулардын изилдөөлөрүнө караганда вербалдуулуктан мурда сезим менен кептин аралыгында пикирди ымдоо, жаңсоо, көз караштар менен ойду берүү мүмкүнчүлүгү болот. Сөзү жана аң-туюмда таанып билүү сөз каражаттарынан алда канча мурун өнүккөндүктөн, пикирди билдирүүнүн ар кандай жолдору өнүккөн. Ушунун бири катары унчукпоо да пикирди туюндуруунун түрүнө жата тургандыгын белгиледик. Жогорудагы эки адамдын пикирлешүүсү ушундай унчукпай пикирлешүүнүн түшүнүүнүн тибине жатат. Келтирилген үзүндү буга мисал болуу менен ачуусу келгендин чегинен чыгып кеткендиги, экинчисинин түшүнүшү да көз аркылуу берилет. Биринчи учурда жини келгендиктен, *көзүнөн от-жалын чачырайт*, экинчиси – ошол көз караштан, ыңгайсыз абалдан улам көзүн көрсөтүүдөн жашырынат.

Ал эми Көкөтөйдүн ашында байгени элге угузарда эр Үрбүнүн айткан кебине ачуусу келген Хан Манастын көрүнүшү төмөнкүдөй берилет:

«Эр Үрбү айтып салганы,
Айтканын угуп Манастын.
Каары келип калганы,
Оң көзүнөн от чыгып.
Кызыталак кал, кул деп,
Өз башыңды бил кул деп,
Мына мынабу жерде
Манасты көзүңө ил кул деп.
Кызыталак таз кул деп,
Иш билбеген мас кул деп.
Эми үнүңдү баскын деп,
Бу качан сен бийлөөчү аш кул деп.
Чокусунда чогу бар,
Өзөгүнүн ичинде
Сомдоп койгон огу бар.
Толгомо түшсүн чоң камчы,
Оң имерип калганы,
Обдула түшүп Үрбүнү
Оройто тартып калганы». (Манас, 1981,156.)

Жогоркудан айырмаланып, көз карашындагы каар менен кошо сезимдеги каардуулукту сөз каражаты менен берип турат.

Үрбүнүн сөзүнө ачуусу келген Манастын ички кыжырдануусун *кызыталак* ички сезимди билдирүүчү сырдык сөз ачып берүүдө. Манас ички кыжырдануусун *кызыталак* деген сөзгө басым коюп, ачууланууда. Ал акыл айткан Үрбүнү басынтып, кичинесинтип, кемсинтип, *ордуңу бил* деп ачууланууда. Манастын бул абалын *оң көзүнөн от чыгып* деп билдирип, *кул, көзүңө ил, таз кул, мас кул, үнүңдү баскын, качан сен бийлөөчү* деген сөз айкаштары менен акыл айтам деп сөзгө аралашкан Үрбүнү урушуп, ачуусун чыгарууда. Ачуусу катуу келгендиктен карма-на албай колундагы камчы менен Үрбүнү уруп салат. Контекстте бул абалын *обдула түшүп* деп берет.

Манастын ачууга алдырып Үрбүнү уруп салганына ашка келген менменсинген бектер мыскылдап күлүп калышат. Муну байкаган Кошой Манастын бул кылган ишине ачуусу келип, айтып турган жери:

«Үтүрөңдөп эр Кошой,
Манаска кирип барганы.
Ээ, кулунум - эр Манас,
Не мүнөзүң, сен, Манас?
Жакшыны жакшы билбейсиң,
Жаманды көзүңө илбейсиң.
Бу чапканым ким дейсиң,
Үрбүнү башка саларсың.
Колдогонуң болсо да,
Андан кийин канкорум.
Кордук көрүп каласың,
Кошой минсе каарына.
Кокус өлүп аларсың!
Коюп жүргүн акыры
Бу бейлиңди Манасым!
Манас, Манас дегенде
Барбая калат экенсиң
Чала үйлөгөн чаначтай
Дардая кала экенсиң!
Абаң Кошой баркылдап,
Ак сакалы жаркылдап,
Ачууланып барганы. «(Манас, 1981, 157.)

Аксакал Кошойдун Манаска ачуусу, кыжыры келип басып баргандагы көрүнүшү үтүрөңдөй деген сөз менен түшүндүрүлдү. Манаска кайрылып, ага карата ачууланып турган ички туюмундагы аябай намыстанып, буулугуп жини келген абалын *жакшы билбейсиң, көзүңө илбейсиң, ким дейсиң, башка саларсың, кордук кыласың, чеки иш кылсаң, башка саларсың, кийин канкорум, Кошой минсе каарына, өлүп аласың, коюп жүрүп акыры, Манас дегенде, барбая калат экенсиң, чала үйлөгөн чаначтай дардая калат экенсиң* деген сөз айкаштары, фразалар менен түшүндүрүлдү. Берилген контекстин акыркы саптарындагы *Барбая, дардая* деген сөздөр Манастын өзүнүн намысына тийип, шылдыңдагандай, бир аз кемсинткендей, өпкөсү жок адамды айткандай мааниде берилет. Манас, Манас деп мактаса мактоону, сыйды көтөрө албайсың деген ойлорун түшүндүрүп берет. Берилген контекстте ачууланган Кошойдун сырткы

көрүнүшү *ак сакалы жаркылдап, барклыдап* деп берилди. Айкөлдүк сезимди эмоционалдык дүүлүгүүнүн же бир калыпта туруунун тиешелүү өлчөмдөгү чени бар. Бир адамдын мүнөзү, иш аракети экинчисине таасир этүү менен каршылаш же биргелешкен жыйынтыкка алып келет. Бул психикалык сезимдердин, жагдай шарттардын бардыгы ички абалды, кепти жаратпастан тышкы кебете-кейпти, коммуникативдик жагдайды жаратат. Мындагы Манастын дардайган, барбайган, кейпи – анын өзүнө-өзү канааттануу, менменсинүү сезимин вербалдык эмес каражатта чагылдырылды. Хан теңдешсиз, хан гана ханга сын айта ала турган каада сакталган. Келтирилген мисалда Манаска сын айтууга кан Кошой акылуу экенидигине байланыштуу анын өзүн-өзү көкөлөтүү, жанына эч кимди теңебеген сезимин кайтарууга карата айтып жатат. Аны туура кабыл алган Манастын өзүнүн ыңгайсыз сезими, туура эмес аракети төмөнкүдөй берилет:

«Эр Кошойду кыя албай,
Кайраты бойго сыя албай,
Өз ачуун өзү тыя албай
Абакең антип жүргөндө
Ким калчу экен уялбай.
Өткүрлүк кармап өзүнөн,
Өрт күйүп эки көзүнөн
Кайраты бойго карк толуп
Үрбүнүн айткан сөзүнөн,
Тиктеген соо болбостой,
Күзгү кирген жолборстой
Кышкы кирген буурадай
Кыйрына бенде тура албай
Айбатын басып деңгиреп,
Арстаның Манас кеңгиреп,
Ачуусу жеңип зеңгиреп
Ал өйдөнүп ким турду,
Аш бышым токтоп тим турду» (Манас, 1981,158.)

Келтирилген бул мисалда ачуусу ашынып, өзүн кармай албай, бирок Кошойдон өтүп, ачуулана албай, ичтеги каарын бир жерге топтобой, кыйналып турган Манастын ички пси-

хикалык абалы берилди. Мындагы *Кошойду кыя албай, кайраты бойго сыя албай, өз ачуун өзү тыя албай* деген саптарда Манастын ички психикасындагы кыжырданууну билдирди. Ачуусу күчөп, өзүн өзү баса албай кыйналып жаткан Манастын абалын контекстте *бойго сыя албай, өзү тыя албай* деген сөздөр түшүндүрүп берди. Кошойдун сөзүнөн уялган Манас өзүнүн ачуусун басып, кайрат кылууга аракеттенет. Бул аракетин контекстте *өрт күйүп эки көзүнөн, кайраты бойго карк толуп* деп берилет. Берилген контекстте Манастын ачуусун *кайраты, ачуу, өрт күйүп, айбатын* деген сөздөр менен берди. Бул сөздөр ишенимдик мааниде колдонулду. Үрбүнүн сөзүн эстегенде Манастын ачуусун, түрүн, сырткы келбетин *күзгү кирген жолборстой, кышкы кирген буурадай* деп салыштырып сүрөттөлөт. Жолборстун, бууранын мезгилдик мүнөзүнө салыштырып, бул сөздөр өз атоо маанилеринен алыстап, ачуулу турган Манастын сырткы көрүнүшүн сүрөттөө үчүн образдуу элестүү колдонулду. Манастын ачуусун баса албай кыйналып турган ички абалын контекстте *деңгиреп, кеңгиреп, зеңгиреп* деген сөздөр менен образдуу түшүндүрүп берилди. Манас ошентип өзү менен өзү болуп, ички туюмунда ойлонуп, буулугуп өзүн алаксытып, токтолгонун эпосто *аш бышым токтоп тим турду* деп айтат. Демек көп убакыт өзүнө келе албай, ачуусун басып сабырдуулукка келген убакты *аш бышым* деп өлчөп элестүү түшүндүрүп берди. Ал эми бул убакытта эч ким менен сүйлөшпөй, объективдүү дүйнө менен иши жок, эч нерсе кабыл албай, бир гана субъективдүү чөйрөдө сүйлөшүп алышып турган абалын *тим турду* деп тынч турганын бизге түшүндүрүп берди.

«Атаңдын көрү ит Көкчө,
Алдың жерге жит Көкчө!
Адам болбой кет Көкчө,
Айныган сенден ит Көкчө
Кара жер сорсун нээтиңди,
Карарткан кудай бетинди!» (Манас, 1980,78)

Казактын каны Көкчөнүн көөнү бузулуп, Алмамбетке ачуусу келип, өз жеринен кууп, кет дегенине бир чети таң калып, бир чети ачуусу келип турган Алмамбеттин Көкчөгө болгон ички кыжыры келтирилди. Мында Алмамбеттин Көкчөгө бол-

гон ички ачуусу, жини *ит Көкчө, жерге жит, адам болбой кет, кара жер сорсун, карарткан кудай бетиңди* деген сөз айкаштары билдирди. Берилген мисалда Көкчөнүн жеңил мүнөз, ар кимдин сөзүнө ишенген мүнөзүнө ачуусу келген Алмамбеттин ички кыжыры кайнаган оюн контекстте *айныган сенден нээт Көкчө* деп билдирилет. Анын Көкчө менен болгон мамилесинин ушинтип чатак менен аяктап жатканына ичинен жини келсе экинчиден өкүнүп жатат. Алмамбеттин бул ички кыйналуусун Атаңдын көрү деп өкүнгөнүн билдирсе *ит Көкчө* деп ачуусу келип жатат.

«Жакыптан бул сөз чыкканда
Бакдөөлөт муну уккканда;
Жеткир чал түпкө жетээрсин
Алдыга салып балдарды
Айдаган бойдон кетерсин
Өз балаңды өлтүрсөң
Өжөрдө сендей жат болбойт
Келгенди кетип жоготсоң
Кесепет, сендей чал болбойт.
Ууңду Жакып чылабайм
Чыласаң өзүң чылагын
Чылаганга чыдабайм
Жаңы өспүрүм жандарга
Кесириң тиет балдарга (Семетей, 1959, 107.)

Келтирилген бул мисалда элине кайтып келген Семетейге аракка уу чылып бер деп Бакдөөлөткө буйруганда. Бакдөөлөттүн Жакыпты жек көрүп, кыжырданып ачуусу келип айтып турган жери берилди. Бакдөөлөттүн ички туюмундагы Жакыпка болгон ачуусу контекстте *түпкө жетерсин, алдыга салып балдарды, айдаган бойдон кетерсин*, деп урушкан сөздөрдө билдирилди. Мында *түпкө жетерсин, айдаган бойдон* деген сөздөр тиги дүйнө деген түшүнүктөрдү билдирип, аркы дүйнө жөнүндө эвфемизмдик ыкмада айтып жатат. Бакдөөлөт Жакыптын айтканын, ички туюмунда энелик сезими күч алгандыктан аткарбай жатат. Бул оюн *чылабайм, чыдабайм* деген сөздөр түшүндүрүп билдирип турат.

Жоокерчилик менен адамдык парызды аткаруу, адилет-

тик менен мамиле кылуу, кыянаттык менен жаман иштерди жасоо сыяктуу иш чаралар адамдын ички интеллектуалдык деми, айлана-чөйрөгө карата мамилеси жана айлана менен карым-катышынын натыйжасындагы сезимдерден келип чыгат. Адилетсиздиктин аркасы менен ар кандай пикир келишпөө адамдардын ортосундагы карма-каршылыктан келип чыгат, албетте, тигил же бул затка, жагдайга карата бирдей эмес көз караштан улам эмоциялык чыңалуу келет. Ошонун натыйжасында чыр-чатак, уруш пайда болот, бара-бара табигый түрдө же, чыңалууга же, кемсинүүгө айланат. Кандай да болбосун, ушунун бардыгы адам аны курчаган чөйрө, өз ара мамиле, адамдар өзүнө-өзү түзгөн түйшүктүү маселелердин жыйындысы катары эмоционалдык чыңалуу эсептелет. Пикир келишпөөдөн чатак, аркасы урушка, жүз көрүшпөөгө айланат. Мындай эмоционалдык сезимдер сөз менен уруш, каргыш ж. б. билдирет:

«Жакып турду капылдап
Бакдөөлөткө баркылдап
Азыр сени соеюн
Союп таштап коем
Сенден өчүм аламын
Көөнүмдү жайлап каламын
Өлтүрөм сени арам деп
Кара тумшук канн кускур
Качан менин балам деп
Кылычын алып колуна
Оолугуп жакып турганда
Чыдай албай Бакдөөлөт
Чыркырап ууну чылады
Чыны менен баланын
Чырпыктай бою сынабы
Деп ошентип Бакдөөлөт
Не кыларын биле албай
Бакырып баарын сурады» (Семетей, 1959, 109.)

Ар дайым өзүн угуп, айтканын жасап жүргөн Бакдөөлөт бул жолу Жакыптын буйругун аткарбай койгонуна ачуусу келген Жакыптын психикалык абалы контекстте *калтылдап, бар-*

пылдап деген сөздөр эквивалент болду. Бул сөздөр Жакыптын ички азыркы психикалык абалын образдуу, элестүү ачып берүү үчүн колдонулду. Жакып Бакдөөлөттү *арам, кан кускур* деп ачуусу менен урушуп. Ички туюмундагы ачуу бугун чыгарып жатат. Бул сөздөр Жакыптын азыркы абалда Бакдөөлөттү кандай көргөнүн ал жөнүндөгү оюн түшүндүрүү үчүн колдонулду. Ал эми Жакыптын өлтүрөм дегенинен улам корккон Бакдөөлөттүн психикалык абалын, аракетин *чыркырап чылады* деген сөз менен түшүндүрүп, Бакдөөлөт Семетей бала жөнүндө ойлонуп аны аяп, энелик сезими күч алып, кыйналып, айла таппай акылы кеткендеги абылын контексте *чырпыктай бою сынабы* деп балакат Семетейди жашыл чырпыкка салыштырып түшүндүрүлсө *бою сынабы* деп баланын өлүп жок болушун эвфемизм аркылуу айтып жатат. Ал эми Бакдөөлөттүн акылын жоготуп, айласы кетип тургандыгы психикалык абалын *бакырып сулады* деген сөздөр менен түшүндүрүлдү. Ошентип, келтирилген мисалда бир эле кызыкчылыктагы бай-байбиченин көз карашы ажырап, бирөөнүн өмүрүн кыюуга келгенде боорукерлик, адилеттик сезими кыянаттык, өлтүргүч сезимге каршы турганы адам акылынын, нарк-насилинин натыйжасы сөз каражаттары катары эмоционалдык маанини түзүп турат.

Бул – «Манас» эпосундагы терең кайгы, трагедия. Улуттук каада-салтта баласына, небересине кыянаттык кылуу деги эле болгон эмес. Трагедиянын жеткен чеги - өлүм. Ошондон улам Бакдөөлөттүн коркушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Эгерде өз уулунун уулуна, мураскору болгон күндө да, атын алып жүрүүчү, атасынын даңкын чыгаруучу гана эмес, кыргыз элин коргоочу баатырдын тамырына балта чапкан Жакыптан Бакдөөлөт эмнени күтөт. Балким, адамдык сапаттын ички рухунун бузулушу, адам акылынан ажыроонун белгиси болбосун деп ойлонууга шарттайт. Ошондуктан Бакдөөлөттүн *сулап жыгылуу, бакырып сулады* мааниси ушул оор трагедияны туюндуруучу эмоционалдык ички жана тышкы туюмду чагылдыруу үчүн колдонулду.

СОҢКУ СӨЗ

Адамзатынын аң-сезими бизди курчап турган дүйнөнү жана анын кубулуштарын кабыл алып, кайра образдуу түрдө тилдик каражаттар менен чагылтып көрсөтүүнүн эң жогорку формасы болуп эсептелет. Ал эми аң-сезим өзүнүн ичине туюм кабылдоо, ойлоо, сүйлөө сыяктуу элементтерди камтуу менен адам алардын жардамы аркылуу табияттын түрдүү көрүнүштөрүн таанып билээрине биз күбө болдук. Ошону менен катар аларды кайра курат, жаратат. Тил аркылуу адам түрдүү көрүнүштөрдү баш мээде талдап, кайра сыртка чыгарат. Адам өзүнүн ишин сезип түшүнүүгө жана дүйнөнү максатка ылайык белгилүү багытка өзгөртүүгө жөндөмдүү болуу менен бир эле учурда ар түрдүү мамилелер болушун ага карай өз ойлорун пикирлерин билдиришет. Мына ушундай турмуштук ар кандай максаттан улам алар мамиле түзүшөт, эмгектенүүнүн негизинде адамзатынын аң-сезими өнүгүп өөрчүп отурат ал эми эмгектенүүчү адамдардын ортосунда байланыш жана катнашуу болооруна биз күбө болдук, башкача айтканда тил жана сөз, адамдар ортосунда мамиле болбосо коомдун болушу мүмкүн эмес. Тил аң-сезим сыяктуу эле коомдо адамдардын эмгектик ишинин жүрүшүндө, бири-бири менен ой бөлүшүп кенешүүдөн, сүйлөшүүдөн келип чыгат жана өнүгөт.

Тил-бул ар бир адамдын өзүн-өзү таануусу, ал аркылуу адам аң-сезиминин, ойлоо, ой корутундусунун жыйынтыктарын ар кандай көз караштарын билдиришет. Биз жогоруда сөз кылган кабылдоо, туюм, ойлоо, сүйлөө адам психикасы менен тыгыз байланышта болгондуктан психология илиминде каралат. Бир эле учурда булар тил илими үчүн да маанилүү зарыл маселелерден өзгөчө сүйлөө, кеп ишмердиги, сүйлөгөндө кабылдоо, аны түшүнүү жагдайларын психологиянын жардамысыз чечүүгө, кароого мүмкүн эмес.

Тилдин атоо жана пикир алышуучу кызматын караганда жеке өз алдынча ойду туюндуруучу шарттуу белги катары кароо азыркы учурда бир жактуу болуп эсептелет. Ар бир улуттук тилдин пайда болуп өнүгүшүндө бүтүндөй система жатат. Өзүнүн жеке өзгөчөлүктүү тыбыштык түзүлүшү улуттук кабылдоо, улуттук аң-сезимди калыптандырып, кайрадан сөз каражаттарына айланат. Ошондуктан бардык эл реалдуу чындыкты бирдей эле көргөнү менен ар кандай

чагылдырат, ар кандай ойлонот. Ошого карата өзүнө чөйрө түзүп, карым-катыш, алака-мамиле түзөт. Адам аң сезимине таасир эткен нерселер баш мээде талданып, ички туюмда анализделип, сыртка тил аркылуу билдирилет. Ошол мезгилде ал сыртка билдиргенге чейин тышкы кебетеге, образга айланат: тандануудан көзү алаят, оозу ачылат, балким, колу шалдаят; кубануудан көзү жадырап-жайнап, күлмүңдөп, тура жүгүргүсү келет; кайгыруу да алды менен көзгө байланышып, кабак бүркөлүп, көз жаш агып (же жаш тегеренип), мүңкүрөйт. Мунун баардыгы – ар бир улутта, элде ар түрдүү берилгендиктен бул жалпы элдик психикалык жагдай-шарт. Ал эми жеке адамдык психикалык абал ар биринин өзүнө ылайык ишке ашат.

Адамдардын кебете-кешпирин, ички сезимдерин сүрөттөп берүүдө колдонулган сөз каражаттарын, алардын пайда болуш себептерин түшүндүрүүдө, маанисин ачып берүүдө этимологиялык жактан мурда психологиялык, психолингвистикалык жактан терең изилдөөнү талап кылат деген ойдобуз. Албетте, бул бир гана психолингвистикалык эмес, логикалык ж. б. аралаш илимдердин көз карашын талап кылат.

Психикалык аң-туюм, ага таасир этүүчү факторлор аны туюндуруучу сөз каражаттарын «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде психолингвистикалык аспектиде караганда, төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот.

- Адам, аны курчаган зат, дүйнө, кубулуш, адам чыгармачылыгы психикалык абалды, жагдайды жаратуу менен сезимдерди жаратат.

- Туюмдарга таасир эткен ар кандай нерселер денотативдик түшүнүктү жаратат. Өз учурунда атоону талап кылат.

- Психикалык таасир айланадагыларга айтып берүүгө, интерпретациялоого мажбур кылат да натыйжада адамдардын ортосундагы коммуникативдик бирдикти пайда кылат. Ал монологдук, диалогдук кепти жаратат.

- Психикалык кабыл алуу ар кандай деңгээлде ишке ашат, анын натыйжасы ички кепти жана тышкы иш аракеттерди жаратат.

- Психикалык кабылдоо сезүүнүн, угуунун, коркуунун натыйжасында кепке айланат. Сезүүнүн (даам, угуу, тери аркылуу ж. б.) ар кандай деңгээлине жараша кабылдап кайра айтып берүүчүнүн жеке акыл-туюмуна жараша сөз, сөз айкаштары, сүйлөм, айтым жаралат.

АДАБИЯТТАР

1. Алымбаева А. Касиеттүү Манас дүйнөсү жана кыргыз эли // Аалам -2003-8-апр. №26. 4-5-Б
2. Аскарлов Т. Эстетическая оценка словесного творчества: Моногр. –Б.: : изд-во «Кыргызстан», 2001. 201. стр.
3. Арутюнова С. А. Язык и мир человека. М. , 1998. -893 с.
4. Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. Семантика и информатика. Вып. 28. М. , 1986.
5. Ашырбаев Т. Жалпы тил илими. Ош. -2000
6. Ахманова О. С. О психолингвистике. – М. , Изд-во. Москва ун-та, 1954.
7. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста /(Н. А. Слюсарева , Н. Н. Трошина, А. И. Новиков и др. -М.: Наука, 1982.
8. Бабайлова А. Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении народному языку: Социопсихолнгвист. аспекты/ Под ред А. А. Леонтьева. –Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1987.
9. Бегалиев С. Эпос-элдин сыймыгы //Сов. Кыргызстан. , 1985. 1-сентябрь
10. Белянин В. П. Психолнгвистические аспекты художественного текста. - М.: -Изд-во МГУ, 1988.
11. Болотов В. И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и не языковой вариантности Ташкент: Фан, 1981.
12. Брудный А. А. Наука понимать. Б.: фонд «Сорос-Кыргызстан», 1996. 322 стр.
13. Брудный А. А. Новое мышление. – Ф.: Кыргызстан, 1988. 108стр.
14. Брудный А. А. Понимание и общение. – М: Знание, 1989.
15. Брудный А. А. Пространство возможностей: Введение в исследования реальности. – Б: фонд «Сорос-Кыргызстан», 1999 387стр.
16. Брудный А. А. Семантика и социальная психология. Ф-зе, 1876.
17. Брудный А. А. Семантика языка и психология человека. О соотношения языка, сознания и действительности. Ф-зе, «Илим», 1972.
18. Брудный А. А. Философские проблемы психологии общения. Фрунзе, 1976.
19. Брудный А. А. Философско-психологические проблемы коммуникации. Ф-зе, 1971.
20. Васильевич А. П. Исследования лексики в психологическом эксперименте. -М.: Наука, 1987.
21. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М. ,1996.
22. Верещагин Е. М. Психолнгвистической теории слово, - М, 1984.
23. Всесоюзный симпозиум по психолнгвистике и теории комуникации, 5-й. Л, 1975, ч. 1. ч. 2.
24. Всесоюзный симпозиум по психолнгвистике и теории комуникации, 7-й. М. , 1982. –М.: Б. и, 1982.
25. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Наука, 1980.
26. Давлетов С. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология) Фрунзе, мектеп 1980.
27. Добраев Л. П. Логика-психологический анализ текста. Саратов. Изд-во. Саратов. Ун-та. , 1969.

28. Дридзе Т. М. Язык и социальная психология. –М.: Высш. школа, 1980.
29. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи: Психолингвистика интерпретация речевого воздействия. –Ярославль. ЯрГУ, 1990.
30. Зальевская А. А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистическая иссл. –Воронеж. 1990.
31. Занько С. Ф. , Андреева Л. А. Лингвистика и психолингвистика Казань, 1972.
32. Заридзе Т. Г. Проблема значения психолингвистической концепции Дж. Миллера. -Тбилиси: Мицниереба, 1987.
34. Зулпукаров К. З. Лингвочеловековедение и некоторые вопросы описания соматических паремий в учебных целях/ Актуальные проблемы паремиологии. Материалы международной конференции. 22-25. 09. 92. . -М. -Б-Ош.
35. Обучение описанию внешности человека / Актуальные проблемы преподавания и лингвистического описания государственного и иностранных языков в учебных целях. Ч 1. -Ош, 1995. - с. 34.
36. Иманалиев С. С. “Манас” эпосундагы киши болумушунун өзгөчөлүктөрү // Эл агартуу 2000. № 5-6. 56-57б.
37. Иманалиев С. С. Эпикалык адам моделдери. – Б. , 2004.
38. Исследования речевого мышления в психолингвистике. –М. , Наука, 1985.
39. Клаус Г. Сила слова. Гносеол. и прагмат. анализ языка. М. , “Прогресс” 1967.
40. Коммуникативные единицы языка принципы их описания. – М.: МГИИЯ. 1988.
41. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф.: Мектеп,1969.
42. Кыргыз тили жана адабияты. К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик жана Бишкек гуманитардык университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. Бишкек. 2004. №6
43. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. , -М.: “смысл”, 1997.
44. Леонтьев А. А. Психолингвистика Л. “Наука” 1967.
45. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М. , “Наука” 1969.
46. Логика, и язык: сб. Научной теории. – М. 1985.
47. Лингвистические анализ художественного текста. сб. Научной тр. /Смол. Гос пед. Ин-т им. Карла Маркса. / (ред кол.: Л. М. Никольская). –Смоленская: Смол. ГПИ, 1981.
48. Лингвистические анализ текста: (сб. статей)/Каз. гос. ун-та. им. С. Н. Кирова: (ред кол.: Х. Х. Махмудов). – Алма-Ата КзаГУ, 1982.
49. Лингвистические аспекты исследования литературно художественных текстов между вузами. Темат. сб. - Калинин: КТУ, 1979.
50. Лингвистическая семиотика и логика. сб. науч. тр. /Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы. (отв. Ред. Л. А. Новиков). –М.: УДН, 1983.
51. Лингвистическая семиотика-семантика: (сб. статей /ред кол.: М. А. Шелякин). -Тарту: ТГУ: 1978.
52. Лингвистические психолингвистические исследования языка и речи: между. Вед. сб. науч. Тр. -М.: Ин-т языкознания-1986.
53. Лингвистические исследования АН СССР, Инст-т языкознания. - М.: 1989.
54. Лингвистические проблемы текста / (ред кол.: М. Д. Степанова). –М.: Б. 1983.

55. Лингвистические анализ текста: (сб. статей) /Каз. гос. ун-т. им. С. М. Кирова: (ред кол.: Х. Х. Махмудов). – Алма-Ата: КазГУ, 1982.
56. Лингвистический анализ художественного текста: сб. Науч. тр. (Смол. Гос. Ред. Ин-т. им. Карла Маркса: (ред кол.: Л. И. Николаевская). –Смоленск.: СмолГПИ, 1981.
57. Мурзин Л. М. , Штерин С. Текст и его восприятия. – Свердловск: изд-во урал. Ун-та, 1991.
58. Мусаев С. Ж. Текст, прагматика, структура. Бишкек, 2000. -323б.
59. Мягкова Е. Ю. Эмоциональные нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. – Воронеж. 1990.
60. Миңбаев К. Адам психологиясы. - Ош-2000.
61. Манас I том Фрунзе “Кыргызстан” 1984
62. Манас II том Фрунзе “Кыргызстан” 1980
63. Манас III том Фрунзе “Кыргызстан” 1981
64. Наулова Т. Н. Психологические ориентированные синтактические теории в русской лингвистике /Под ред. А. А. Леонтьева. -Саратов: изд-во Саратов. Ун-та -1990.
65. Носенко Э. Л. Особенности речи в состоянии эмоциональности напряженности. Днепро петровск, 1975.
66. Немов Р. С. Психология Москва -1998.
67. Общее языкознания. Под ред. Серебряников М. Ва “Наука” 1971.
68. О внутренних противоречиях языка – Алма-Ата: мектеп, 1988.
69. Оморов А. Осмонова Н. Лингвистикалык терминдерин сөздүк справочниги. Бишкек. Жалалабат-2004.
70. Орузбаева Б. О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе. 1972.
71. Өмүралиева С. Кыргыз тили. - Бишкек 2005.
72. Өмүралиева С. Тексттин лингвистикалык теориясы. Б. 2005
73. Проблемы психолингвистики: М. , 1975
74. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М.: Наука, 1985.
75. Панов Е. Н. Знаки символы языка. М.-: Знания, 1983.
76. Психолингвистические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов: (ред кол.: А. А. Залевская). –Калинин: КГУ, 1978.
77. Психолингвистические проблемы семантики /(А. А. Леонтьев. , Е. Х. Тарасов, Р. М. Фрумкина)-М.: наука, 1983 285-стр.
78. Психолингвистические проблемы семантики и понимания текста: сб. науч. тр. /Калининский гос. Ун-т; ред кол: А. А. Залевская-Калинин 1986. /
79. Психология речи. /Сборник статей/. 1. , 1946.
80. Психология речи и некоторые вопросы психолингвистики: (сб. статей). Тбилиси: Мецниереба, 1979.
81. Психология речи и некоторые вопросы психолингвистики: (сб) Тбилиси 1982.
82. Психология сознания и речи. /сб. Статей. Ред. Коллегия: проф. К. К. Сергеев. / Пятигорск, 1974.
83. Психолингвистические исследования: звук, слово, текст (ред. Кол. ; А. А. Залевская)- Калинин: КГУ, 1987.
84. Психологические механизмы порождение и восприятия текста /(ред. Кол. ; И. А. Зимняя) - М. , Б. и, 1985.

85. Психология билингвизма. /ред кол. ; И. А. Зимняя-М. 1986.
86. Психология воздействия: сб. науч. тр. -М. ; АПИ. СССР, 1989.
87. Психология восприятия: материалы сов. норв. симпоз. /отв. Ред. Б. Ф. Ломов. М. /: наука, 1989.
88. Психосемантика познавательной деятельности и общения. – М.: МГЗПИ, 1988.
89. Психоллингвистика за рубежом (сб. Статей. Отв. Ред. А. А. Леонтьевы. Л. В. Сахарный). М. “Наука”, 1972.
90. Психоллингвистика: сб. ст. (переводы) / сост. А. М. Шахнарович: общ. ред. А. М. Шахнаровича. -М.: прогресс, 1984. 367-стр.
91. Психоллингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. / (Ю. А. Жалктенко, А. А. Леонтьев, Л) - Киев: высшая школа. 1979.
92. Психоллингвистическая исследования в области лексики и фонетики: меж. вуз. темат. сб. Калинин: КГУ, 1981.
93. Психоллингвистические исследования значения слова и понимание текста: меж. вуз. темат сб. науч. тр. – Калинин: КГУ, 1988.
94. Психоллингвистические исследования: Лексика, фонетика; сб. науч. тр. – Калинин: КГУ, 1985. (ред кол. А. А. Залевская).
95. Психоллингвистические исследование развития речи и обучения второму языку: (сб. статей) (ств. Ред. И. Н. Горелов, А. М. Шахнарович). –М. , и яз: Челябинск ГПИ 1980.
96. Психоллингвистические проблемы массовой коммуникации. (отв. ред. д-р. филол. наук. А. А. Леонтьев). М, “Наука”, 1974.
97. Психоллингвистические проблемы семантики; науч. тр. / Калинин. Гос ун-та, ред кол.: А. А. Залевская. -Калинин, 1990. -140-стр.
98. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. - М.: наука, 1990.
99. Речь восприятия и семантика. – М.: наука 1988.
100. Сахарный Л. В. Введение психоллингвистики. – Л. , изд-во ЛГУ, 1989.
101. Сахарный Л. В. Из истории психоллингвистики. - М, 1980.
102. Сейдакматов К. Сөздөр кантип жаралган? –Б: Бийиктик 2004. 116
103. Семантика в речевой деятельности - М. Наука 1988.
104. Семетей. Кыргыз мамбас “Фрунзе” 1959.
105. Симпозиум по психоллингвистике 2-й. М. , “Наука” 1968.
106. Слободчиков В. И. , Е. И. Исаев Психология человека. М. “школа-пресс” 1985.
107. Сорокин Ю. А. Психоллингвистические аспекты изучение текста. –М.: Наука, 1990.
108. Структуры языкового сознания. – М.: Наука, 1990.
109. Трансформационный метод в структурной лингвистике. М. , “Наука”, 1964.
110. Тарасов Е. Ф. Тенденции развития психоллингвистики. – М. Наука 1978.
111. Текст как объект лингвистического и психологопедогогического исследования. – Пермь, 1982.
112. Текст как отображение картины мира. _М.: 1989.
113. Усубалиев Б. Ш. Антонимдер жана аларды окутуу: Мугалимдер жана филолог студенттер үчүн. Ф: мектеп, 1987. 144. б.

114. Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. Бишкек, 1994.
115. Ушакова Т. Н. Речь человека в общении. – М.: Наука 1989.
116. Филология и психология. Псков, 1963.
117. Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство: Аспекты психоллингвист. анализа. –М.: наука 1984.
118. Хомский Н. Язык и мышление. М. , “Изд-во” Моск. Ун-та, 1977
119. Хусаннова Жанна Смысловое восприятие визуального текста: учеб. Пособие / под ред. А. А. Брудного. Фонд “Сорос-Кыргызстан”, школа будущей элиты. –Б.: “Илим”, 2000.
120. Шахнарович А. М. , Юрьева Н. М. Психоллингвистический анализ семантики и грамматики. –М.: наука, 1990.
121. Этнопсихоллингвистика /(Ю. А. Соркин, И. Ю. Марковина, А. Н. Клюков): отв. ред. Ю. А. Сорокин. –М.: наука 1988.
122. Этнопсихоллингвистика текста: семантика малых форм фольклера (ред. кол.: В. В. Иванов). – М.: инст-т Славяноведения и балканистики, 1988.
123. Этнопсихология: учебник для вузов по спец. “Психология”. – М. , 2000.
124. Экспериментальные методы в психоллингвистике – М.: Наука, 1987.

МАЗМУНУ

Киришүү 3

I Глава

Психологиялык ички туюмду
чагылдыруунун каражаттары 8

Психикалык тышкы таасир жана аны
туюндуруудагы каражаттар 26

Психикалык кабыл алуу процесси жана
аны түшүндүрүү каражаттары 42

Эмоционалдык абал жана
аны түшүндүрүүнүн каражаттары. 60

II Глава

“Манас” эпосундагы адамдардын
ички туюму менен кебете-кешпиринин
карым-катышы 70

Кубануу, сүйүнүү сезимдеринин
туюндурулушу 87

Коркуу сезиминин туюндурулушу. . . . 100

Жек көрүү, ачуулануу сезимдеринин
туюндурулушу 114

Соңку сөз. 125

Илимий басылма

Рыскулова Гүлжамал Уметкуловна

**“Манас” эпосундагы
сезимдин жана кебете-кешпирдин
туюндурулушу**

Психолнгвистикалык илик

Корректору Р. Келдибаева
Компьютерде калыптоочу Х. Газибаев

Басууга 17. 05. 2011 берилди.
Офсеттик ыкмада басылды. Көлөмү 148x210
Буйрутма №179. Тиражы 200 экз.

Жалал-Абаддагы жеке басмаканада басылды